

МІГРАЦІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ

Київ
«Стилос»
2007

УДК314.7(477)
ББК 60.7(4Укр)
М 57

Ця публікація здійснена за сприяння Європейського Союзу і Фонду імені Джорджа Ф. Кеннана. Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією Європейського Союзу, Міжнародної організації з міграції та Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців імені Вудро Вілсона, які не несуть відповідальності за зміст і думки, висловлені окремими особами в цій публікації.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту законодавства Верховної Ради України
Протокол № 8 від 11 грудня 2007 року*

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, академік АПрН України,
доктор юридичних наук, професор *Копиленко О.Л.*
доктор юридичних наук, професор *Мацюк А.Р.*
доктор філософських наук, професор *Недюха М.П.*

За редакцією *Ярослава Пилинського*

Міграція і толерантність в Україні: 36. ст./За ред. Ярослава М57 Пилинського. – К.: Стилос, 2007. – 191 с.

ISBN 978-966-8009-67-9

Зібрані у цій збірці матеріали двох семінарів, організованих Київським представництвом Інституту Кеннана, статті досвідчених науковців та молодих дослідників промовисто свідчать, що в Україні вже сформувалося стійке зацікавлення у поширенні толерантності, запобіганні шовінізму та ксенофобії.

ББК 60.7(4Укр)

Цей проект фінансується Європейським Союзом Представництво Європейської Комісії в Україні та Білорусі 01024, Україна, Київ, вул. Кругло-Університетська 10, тел: +38 (044) 390 80 10 факс: +38 (044) 253 45 47

Проект реалізує Міжнародна організація з міграції (МОМ) 01001, Україна, Київ, вул. Михайлівська, 8 Тел: +38 (044) 568 50 15 Факс: +38 (044) 568 50 16

Проект фінансується ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ.

До Європейського Союзу входять 27 держав: 27 різних націй вирішили разом творити своє майбутнє. За 50 років розширення ЄС вони разом побудували зону миру, стабільності, прогресу та солідарності. Європейський Союз є моделлю вирішення конфліктів і встановлення дружніх відносин шляхом тісного співробітництва з метою досягнення спільних цілей, зберігаючи при цьому національний суверенітет та територіальну цілісність. Але ЄС займається не лише своїми внутрішніми питаннями: він прагне поділитися своїми надбаннями і цінностями з країнами та людьми поза власними кордонами.

Європейська Комісія є виконавчим органом ЄС.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2007
© «Стилос», видання, 2007
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2007

ISBN 978-966-8009-67-9

ЗМІСТ

<i>Переднє слово</i>	5
Розділ I. Зовнішні чинники міграційних процесів і проблеми формування толерантності в Україні	7
<i>Віктор Пасісниченко</i> Виклики сучасної міграції: традиції та нові аспекти дослідження	9
<i>Ігор Ільтьо</i> Україна в контексті світових міграційних процесів	21
<i>Юліан Брайчевський</i> Міграційні стосунки України і ЄС	25
<i>Олексій Крисенко</i> Нелегальна міграція: зовнішній чинник ризику державної безпеки	33
Розділ II. Внутрішні чинники міграційних процесів і проблеми формування толерантності в Україні	37
<i>Володимир Андерсон</i> Особливості міграційних процесів в Україні	39
<i>Андрій Артеменко</i> Харків як північно-східний пункт української осі активності міграційних процесів	49
<i>Анжела Стащак</i> Державна міграційна політика, міграційне регулювання та міграційний менеджмент в Україні та Харківському регіоні	60
<i>Оксана Іваць</i> Міграційні настрої етнічних груп Закарпаття	70
<i>Мирослав Алмаші</i> Правове регулювання міграції в Україні	75
<i>Юрій Дзюбановський</i> Еволюція концепції біженців	83

<i>Ірина Алмаші</i>	
Права та обов'язки біженців в Україні	93
<i>Юлія Дягтярева, Шалма Шахвали</i>	
Міграційні процеси в Україні	103
<i>Олександр Світлов</i>	
Про деякі аспекти інтеграції мігрантів до українського суспільства	107
<i>Зінаїда Кривошеєва</i>	
Специфіка української толерантності і національний характер ..	115
<i>Валерій Ніколаєвський</i>	
Інтелектуальна міграція та соціальна безпека	121
<i>Яна Петрова</i>	
Інтелектуальна міграція в Україні: мотивація та наслідки для суспільства	127
<i>Олена Брайчевська</i>	
Імміграційні процеси і толерантність суспільства	133
Розділ III. Проблема толерантності і її загальнолюдський аспект	141
<i>Олександр Тягло</i>	
Що таке сучасна толерантність?	143
<i>Оксана Дутчак</i>	
Міграція і толерантність в українському суспільстві	149
<i>Марина Нікішина</i>	
Іммігранти в українському суспільстві: проблема толерантності	154
<i>Ярослав Пилинський</i>	
Міграція – толерантність – мультикультуралізм	164
Додаток	
Декларація принципів толерантності	175
<i>Summary</i>	182
<i>Відомості про діяльність Інституту Кеннана</i>	186

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Формування міжособистісних, міжгрупових, міжетнічних та міжнаціональних стосунків належить до найбільш складних і вразливих явищ суспільного життя. Фахівці, що працюють у цій галузі, не так вже й часто мають можливість зустрітися для того, щоб обмінятися результатами своїх спостережень, а тим більше апробувати їх з практиками (співробітниками органів внутрішніх справ, лікарями, прикордонниками та ін.) і разом сформулювати певні висновки та рекомендації. Саме тому заслуговує на подяку Міжнародна Організація з Міграції та Європейська комісія, які підтримали ініціативу Інституту Кеннана організувати публічне обговорення цієї складної проблематики під час семінарів, що відбулися у Харківському Національному університеті ім. Василя Каразіна та Ужгородському Національному університеті. Особливо приємно відзначити, що до участі у семінарах, які проходили під загальною назвою «Міграція і толерантність в Україні» долучилося близько п'ятдесяти фахівців, що є промовистою ознакою зростання інтересу наукової громадськості до проблем толерантності та мирного співіснування представників різних етнічних груп і народів.

Варто наголосити, що ще у середині 90-х років минулого століття одним з перших, хто звернув увагу на особливості формування міграційних процесів в Україні, був директор Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців імені Вудро Вілсона доктор Блер Рубл. За час, що минув, за його участі і під його безпосереднім керівництвом вітчизняними вченими у Києві було проведено фундаментальне дослідження життя іммігрантів. Таким чином в Україні було введено в обіг новітні світові підходи не лише до дослідження проблем міграції та толерантності, а й нові сучасні методики їх осмислення, опису та інтерпретації. Остання монографія доктора Рубла «Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві» стала першою в нашій державі, у якій міграційні процеси у Києві та в Україні розглядаються на широкому міжнародному тлі. Ця монографія вносить у

нашу міграційну науку новий глобалізаційний підхід і вперше ставить Київ в один ряд з великими світовими метрополіями, для яких прибуття нових, інакших людей також є складним викликом, із яким вони постійно намагаються впоратися. На сторінках книги весь час присутня тема багатокультурності великого міста, проблема взаємної адаптації представників різних країн та континентів, а, отже, і проблема толерантності.

Зібрані у цій збірці матеріали двох семінарів, статті досвідчених науковців та молодих дослідників промовисто свідчать, що в Україні вже сформувалося стійке зацікавлення у поширенні толерантності, запобіганні шовінізму та ксенофобії, у розвитку полікультурності суспільства. Погляди авторів різні, інколи діаметрально протилежні, лише додають упорядникам збірки оптимізму і впевненості у тому, що подібні дискусії мають постійно провадити науковці, щоб потім робити свої висновки надбанням усього суспільства, сприяючи розвитку цивілізованості, терпимості і доброзичливості між людьми.

Київський офіс Інституту Кеннана щиро дякує колегам з Харківського Національного університету ім. Василя Каразіна та Ужгородського Національного університету, Регіональному філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у Харкові, Інституту післядипломної освіти Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка, Інституту післядипломної освіти Ужгородського Національного університету, співробітникам Харківського Національного університету внутрішніх справ та Одеського Національного університету ім. І.І. Мечникова за допомогу в організації та проведенні семінарів, а також всім тим фахівцям, що взяли участь у їх роботі та підготовці цієї колективної праці. Сподіваємося, що вона допоможе краще пізнати самих себе та інші народи світу.

Ярослав Пилинський

Розділ перший

**ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ І ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ**

Віктор Пасісниченко,
*кандидат філософських наук,
доцент Харківського державного
педагогічного університету
ім. Григорія Сковороди*

ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ МІГРАЦІЇ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Добре відомо, що міграція була неодмінною складовою історії людства. Вона сформувала модерний світ і завжди була предметом гарячих дебатів на різних рівнях. Втім, сучасні міграційні процеси мають небачені раніше масштаби та відрізняються надзвичайною складністю. Цікаво, що ще зовсім недавно експерти в цій галузі жартували, що можуть залишитися без роботи, якщо кожна країна буде нагадувати Албанію, яка нікого не випускає, або Японію, яка нікого не впускає. Не менш показово, що до 90-х років минулого століття офіційна позиція європейських країн у питаннях трудової імміграції була жорстко негативною.

Сьогодні загальна картина зовсім інша. Міграція перетворилася на дійсно глобальне явище, у коло якого втягнуті всі країни і, на відміну від попереднього хвилеподібного прояву, нинішня є перманентною [1]. З іншого боку, за висловом одного з дослідників, це гра, до якої залучається все більше різних акторів. Міграція поступово перестає бути предметом інтересу лише офіційних установ, юридичних та силових структур, що традиційно опікувалися нею. Вона безпосередньо торкається все більшої кількості громадян у різних країнах. Відповідно, вона потребує і більшого залучення громадянського суспільства до вирішення тих складних проблем, що виникають навколо неї.

Ті ж самі західноєвропейські країни з кінця 90-х років радикально переформатували своє ставлення до легальної імміграції і почали справжнє змагання із залучення «кращих талантів» із лав глобальних міграційних потоків. Це свідчить про визнання ними

міграції як важливої складової майбутнього своїх країн у контексті вимог глобалізованого ринку та загрозованих демографічних тенденцій.

Останнє розширення Європейського Союзу ще більше актуалізувало міграційну проблематику. Не менш важливо, що нова її якість проявляється у можливості доповнити традиційне євроцентристське бачення міграції країнами реципієнтами аналізом міграційних процесів із позицій сусідів нової Європи, які можуть діяти як такі, хто посилає мігрантів, в ролі їх транзитерів та, навіть, у ролі приймаючої сторони. Зауважимо, що до таких сусідів і активних гравців на цьому полі належить Україна, яку за кількістю мігрантів Всесвітній Банк поставив на четверте місце у світі [2].

Враховуючи таку зростаючу актуальність вивчення сучасних міграційних процесів, які викликають нову хвилю академічних та публічних дискусій, маємо на меті проаналізувати традиції, що домінують в міграційних дослідженнях, та необхідність їх доповнення новими теоретичними акцентами.

Економічний підхід до міграції

Серед традиційних підходів до міграції слід відзначити особливу популярність її економічного аналізу, що не в останню чергу пояснюється впливом ліберальної ринкової ідеології. У центрі таких досліджень традиційно перебувають питання впливу трудової міграції на розвиток країни, яка приймає іммігрантів, з точки зору економічних наслідків міграції, її впливу на рівень заробітної платні та безробіття.

У питанні про економічні наслідки імміграції в науковій літературі існує певний консенсус у тому, що вони є загалом позитивними і трудові мігранти сприяють економічному розвитку країни, в якій вони працюють. Наприклад, за оцінками британських офіційних осіб іммігранти роблять значний внесок у розвиток економіки та суспільства Сполученого Королівства. У 1999–2000 рр. вони через податки заплатили на 2,5 мільярда фунтів більше, ніж отримали від держави. Такі галузі, як харчова промисловість та сфера послуг потребують іммігрантів, аби заповнити робочі місця, на які неможливо найняти місцевих робітників, а висококваліфіковані мігранти, наприклад, інженери, чи науковці, несуть з собою новий капітал та інновації [3]. До цього слід додати, що без закор-

донних учителів та лікарів шпиталі та школи у Британії, без всякого перебільшення, просто не могли б працювати. Подібну ситуацію можна спостерігати й в інших країнах Західної Європи та у Сполучених Штатах Америки.

Втім, більшість сучасних дослідників фіксує певні суперечності цього економічного ефекту, бо насправді вплив трудової міграції на економіку приймаючої країни є «нейтральним або маргінально позитивним» [1; 4]. Це стосується і таких конкретних сфер, як ринок праці та заробітна плата. Така оцінка може видаватися дивною. Проте вона також підтверджується практикою та спеціальними дослідженнями стосовно ситуації у Сполучених Штатах. Так, річний внесок іммігрантів в економіку цієї країни оцінюється у 10 мільярдів доларів, що на фоні 10 трильйонів доларів американської економіки виглядає як крапля в морі [5]. Існує думка, що в Європі вплив трудової міграції дещо вищий. Але все ж він не такий, як його часто уявляють або зображають офіційні джерела та засоби масової інформації.

Пояснення означених суперечностей полягає у тому, що в більшості випадків трудова міграція охоплює людей з низьким рівнем кваліфікації. Коли вони приїждять до країни, то не можуть розраховувати на високу платню та не претендують на таку ж роботу, як місцеві жителі. Тому трудові мігранти не впливають на рівень безробіття на місцевому ринку праці. Досить поширеною є думка, що нелегальні робітники можуть сприяти зниженню заробітної плати низькокваліфікованих місцевих робітників приблизно до 4 %. Про це, зокрема, говорить американський експерт Т. Якобі, яка пробує спростувати її і, навпаки, довести, що іммігранти скоріше сприяють підвищенню платні. На підтримку своєї позиції вона наводить показник безробіття в штаті Арізона, який найбільше потерпає від мексиканських нелегалів – він складає 3,6 % при загальнонаціональному рівні безробіття 4,7 %. Не менш показовим є твердження Якобі, що іммігранти «скоріше доповнюють робітників, що народилися тут, ніж виступають як їх конкуренти» [6].

Отже, основна маса трудових мігрантів фактично є позаринковою, оскільки займає ті ніші, де немає конкуренції. Ці люди працюють у таких сферах, у яких місцеві не працюватимуть, навіть якщо вони безробітні. У першу чергу це сільське господарство та харчова промисловість. До того ж, трудові мігранти сконцентровані не

тільки в конкретних сферах, а ще й у конкретних регіонах та містах відповідної країни. Наприклад, у Великобританії це Лондон, ринок праці якого не йде ні в яке порівняння з іншими регіонами країни.

В останні роки в межах економічного підходу до міграції почав також досліджуватись її вплив на країни-донори та на поліпшення життя іммігранта на індивідуальному рівні. У цих випадках наслідки міграції розцінюються як досить вагомі. Зокрема, вражаючою є кількість грошей, які мігранти надсилають додому. За даними Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку у 2006 р. 150 млн мігрантів надіслали своїм сім'ям у 162 країни 301 млрд доларів США. У цьому списку країни Європи посідають третє місце з сумою 61 млрд доларів, тоді як лідирують країни Азії зі 115,8 млрд доларів, а Латинська Америка має надходження трохи більше 61 млрд доларів. Стосовно Росії ці цифри становлять 13,8 млрд, а грошові надходження до України – 8,4 млрд, що складає більше 8 % її загального бюджету. У деяких пострадянських країнах це співвідношення грошових переказів та валового національного продукту сягає 36 %, як у Молдові та Киргизстані [7]. Зрозуміло, що фінансовий внесок мігрантів у економіку своїх країн значно більший, адже ця статистика враховує лише офіційно зафіксовані перекази.

Підсумовуючи короткий огляд економічного бачення міграції, зазначимо, що попри засвідчення значимості такого аналізу та наявності перспектив його подальшого розвитку, він наводить на важливий висновок, який поділяє більшість сучасних дослідників. Проблеми міграції виходять далеко за межі економічних проблем, адже їх «економічні плюси та мінуси є набагато меншими, ніж їх політичне та емоційне значення» [5]. Іншими словами, економічна логіка та аргументація демонструє неспроможність пояснити численні проблеми та людські страхи щодо міграції навіть у тих випадках, коли вони безпосередньо пов'язані з економічними аспектами міграційних процесів.

Міграція в термінах політики контролю та управління

Другим домінуючим підходом до міграції є її тлумачення як абстрактного «поток», який потрібно чи то «блокувати», чи то «контролювати», чи то «управляти» ним. Такий підхід демонструють переважно представники офіційної влади, і ним активно користуються політики дуже часто з метою збереження та збільшення

свого електорату. Формування ефективної міграційної політики є стратегічним і одночасно надзвичайно складним завданням будь-якої держави або об'єднання держав на зразок Європейського Союзу. Це завдання слід відрізнити від безпосереднього процесу розробки цієї політики і, зокрема, наповнення конкретним змістом поняття її ефективності. Складність ситуації полягає в тому, що міграційна політика постійно змінюється, адаптуючись до швидких змін. З іншого боку, держава в своїй міграційній політиці обмежена не тільки матеріальними ресурсами, а й певними політичними, ідеологічними чи культурними стереотипами. Тому дехто з дослідників зазначає, що міграція як державна політика також містить у собі створення державою ілюзії про повний контроль над міграційними процесами та спроможність зупинити їх.

Яскравий приклад суперечливості цієї політики продемонстрував американський вчений У. Корнеліус у своєму аналізі уроків американської політики контролю за «небажаною» імміграцією [8]. Перша теза його дослідження полягає в тому, що широкомасштабна та довготривала (вона розпочалася у 1993 р.) політика контролю за мексиканськими нелегалами до Сполучених Штатів завершилася її провалом. Автор детально аналізує головні складові цієї політики «укріплення кордону» та конкретні заходи з їх втілення, що здійснювалися адміністраціями як Клінтона, так і Буша. Вражає, на його думку, те, що, попри потрібне збільшення фінансування до 30 млрд доларів, новий міграційний контроль проходив на фоні зростання кількості нелегалів, що потрапляли до США, та більшого накопичення мексиканців усередині країни через труднощі перетину кордону. Ця політика також значно збагатила тих, для кого переправка нелегалів є бізнесом. Красномовним свідченням «успіхів» такого контролю кордону слугують такі показники: якщо на початку 90-х років кількість нелегальних мігрантів у Сполучених Штатах трохи перевищувала 2 млн, то у 2006 р. вона досягла майже 12 млн, а зростання їх частки в населенні багатьох південно-східних штатів варіюється в межах від 50 % (Нью-Джерсі) до 71 % (Джорджія).

Тим більш парадоксальною виглядає друга теза дослідження Корнеліуса про те, що розвиток цієї американської політики контролю за імміграцією активно продовжується й надалі, попри те, що вона себе повністю дискредитувала. Американський вчений не

ставив на меті проаналізувати цю тезу так глибоко, як першу. Але з його оцінок можна зробити висновок, що продовження імміграційної політики, яка суперечить не тільки економічним аргументам, а й раціональній логіці, свідчить про небажання американської адміністрації серйозно займатися розробкою альтернативних стратегій цієї політики. На особливу увагу заслуговує також думка вченого про те, що в цих складних питаннях Сполучені Штати продовжують жити за умов непередбачених наслідків міграційної політики, яка визначається насамперед електоральними уподобаннями [8].

Справедливість такої оцінки Корнеліуса яскраво підтверджують гарячі політичні дебати навколо «проваленої імміграційної політики», що відбуваються в американському Конгресі останні два роки. Їх опис навряд чи вміщується в будь-які розумні межі. Крім того, він скоріше підійшов би як сюжет детективної історії, в тому числі з заявами сенаторів чи то про «відродження расизму» та «війну між американським народом і владою», чи то про фізичні погрози на їх адресу. Втім всі добре усвідомлюють, що мова йде про надто серйозні речі, про долю мільйонів людей та величезні, в тому числі матеріальні, ресурси американської нації.

Заява Дж. Буша про необхідність реформування імміграційної політики у січні 2004 р. активізувала подальше протистояння проєктів відповідних законів республіканців і демократів. Перші традиційно обстоюють жорстку позицію щодо іммігрантів та продовження попередньої політики «першочергового захисту кордону». Що стосується демократів, то їх більш ліберальний підхід серед іншого передбачає поетапне вирішення болючої проблеми 12-ти мільйонів нелегалів, які прагнуть одержати перспективу американського громадянства. Однак, спроби затвердити відповідний закон на основі спільного проєкту обох партій провалились як у 2006 р. при більшості республіканців, так і в 2007, коли Конгрес вже був у руках демократів. У останньому голосуванні у червні 2007 р. найбільшим сюрпризом виявилось те, що проти проголосували 15 демократів, чим вони фактично підтримали позицію своїх суперників-республіканців [9].

Разом з тим у 2006 р. досить швидко було прийнято рішення про добудову 700 миль (1125 км) металевої огорожі на мексиканському кордоні, саме тієї, над ефективністю якої іронізують Корнеліус та численні експерти і навіть політики. На спорудження цього «кордо-

ну фантазії» Конгрес затвердив бюджет у 1,2 млрд доларів, і це лише частина загального фінансування системи безпеки на суму у 34,8 млрд доларів, закон про яку Дж. Буш підписав у жовтні 2006 р. Критики ефективності такої імміграційної політики, що суперечить не тільки економічній доцільності, а й навіть здоровому глузду, можуть втішатися поширеною думкою, що цей закон суперечливий, він навряд чи спрацює і ніяка огорожа добудована не буде.

Але більш важливо з'ясувати глибинні причини та мотиви, що стоять за цією дещо дивною розбудовою американської політики у питаннях міграції. Про них, до речі, говорять досить відкрито і те ж саме, що говорив Корнеліус: єдине, що має значення в обговоренні питань імміграції, це своєчасні та зрозумілі сигнали політиків до електорату. Згідно з останніми опитуваннями тільки 26 % американців прихильно ставляться до імміграції. У той же час більшість з них поки що схиляється до позиції демократів у цих питаннях. Утім їх рішучі кроки в цій сфері багатьма вважаються небезпечними, бо вони можуть підтвердити звинувачення демократів у намірах амністувати нелегалів, що лунають з боку республіканців. Невипадково меседж демократів під час виборчої кампанії листопада 2006 р. був сформульований одним із її керівників так: «не дозволяйте республіканцям змальовувати себе «м'якими» щодо імміграції; натомість, атакуйте республіканців як винуватців безконтрольної нелегальної імміграції «і при цьому не дайте їм створити розкол на цій темі на зразок використання теми одруження геїв» [6].

Отже, на прикладі Сполучених Штатів бачимо, наскільки практика формування державної міграційної політики може не збігатися з реальними потребами вирішення цього стратегічного завдання. У цьому контексті менше дивує те, що при загальному консенсусі щодо неефективності попередньої імміграційної політики та небезпечного накопичення хронічних проблем у цій сфері, обидві партії в Конгресі та президент замість їх вирішення зацікавлені у «продовженні слухань» із цих питань. Навіть подальше активне фінансування провальної політики імміграційного контролю для цих політичних гравців видається дешевшим, ніж можлива електоральна ціна за рішучий, але фатальний за наслідками вибір політики, яка була б більш ефективною і, принаймні, економічно обгрунтованою.

До речі, українці теж мимоволі стали учасниками подібної електоральної гри на міграційну тему з відповідною політизацією цих питань. За іронією долі візит В. Ющенка до Німеччини у березні 2005 р. та теплий прийом президента постпомаранчевої країни відбувся на тлі найгучніших звинувачень, які німецька опозиція у своїй передвиборчій риторичі висувала стосовно українських нелегальних мігрантів. Але ці звинувачення були адресовані винятково офіційному Берліну і особливо міністрові закордонних справ Й. Фішеру. До того ж, їх зміст був досить стереотипний: безвідповідальна політика існуючого уряду дозволила безконтрольний в'їзд у Німеччину всім бажаним українцям, і ці нелегали призвели до різкого загострення соціальних хвороб німецького суспільства. Цікаво, що після виборів і перемоги на них опозиції проблема «масового вторгнення» українських іммігрантів до цієї країни втратила свою актуальність чи може «вирішилась» сама собою.

Втім, подібні спалахи своєрідної національної паніки щодо навали нелегалів спостерігаються час від часу в різних країнах. Найсвіжішим прикладом є безпрецедентна кампанія проти такого «найбільш проблемного явища», як міграційний потік до Італії румунських ромів, приводом до чого стало вбивство італійки одним із цих нелегалів у жовтні 2007 р. У межах цієї кампанії від Брюсселя було навіть одержано згоду на відверто дискримінаційний закон про депортацію румунів. Все це було здійснено попри багаторічну політику заохочення румунських робітників до приїзду в Італію та позитивну статистику, за якою першість румун за правопорушеннями пояснюється скоріше їх значною перевагою в кількості над іншими групами іноземців. Як часто буває в таких випадках, на задньому плані залишається той факт, що цю антиіммігрантську хвилю спровокував мер Риму та лідер однієї з партій, що розв'язала справжню інформаційну війну проти уряду Р. Проді. Показово, що італійський політик використовує знайому риторичу про уряд, який допустив катастрофічну ситуацію з іммігрантами і неспроможний з нею впоратись [11].

Перелік таких прикладів суперечливості політики контролю та управління міграцією є досить великим, і тому є сенс підвести ризик для формулювання деяких висновків стосовно цього напряму осмислення феномену міграції. Очевидно, що небачений раніше імміграційний тиск, особливо на розвинуті країни, створює серйозні

виклики в плані формування адекватної міграційної політики. Так само очевидно, що сьогодні всім державам складніше підтримувати міф про контрольованість ситуації, адже досвід не тільки США скоріше ставить під сумнів самі поняття контролю та управління міграцією в їх традиційному сенсі. Як і у випадку з економічним баченням міграції, цей другий підхід теж виявив свою обмеженість. Вона проявляється в тому, що творці міграційної політики можуть підмінити інтереси та долю конкретної людини бездушним оперуванням абстрактними потоками мігрантів заради загальнодержавних інтересів. Утім, як ми бачили, ці інтереси можуть легко приватизуватися та політизуватися, коли політичні гравці влаштовують справжні електоральні торги на полі міграційних проблем. Цікаво, що ці торги можуть здійснюватися навіть за межами економічної логіки. В таких випадках ті, хто відповідає за контроль чи управління міграційними процесами, як не дивно, іноді більше зацікавлені не у вирішенні цих проблем, а у збереженні стану безладу навколо них.

Нові акценти в дослідженні міграції

Визнання обмеженості таких домінуючих теоретичних та дискурсивних тлумачень міграції як її економічне бачення та її розуміння в термінах міграційної політики дає можливість звернути більшу увагу на інші підходи, як ті, що до останнього часу були маргіналізовані, так і ті, що тільки-но формуються. Найбільш важливим зрушенням акцентів в аналізі цієї проблематики може стати усвідомлення необхідності повернення обличчям до головної дійової особи – мігранта.

Захоплення з'ясуванням економічних наслідків міграції в масштабах щонайменше країни, так само як чиновницьке оперування наростаючими потоками мігрантів з метою їх стримування чи каналізації, фактично не залишали місця для аналізу мігранта як людини. Може тому поза увагою дослідників і громадськості й досі залишається кричуще порушення прав людини як найбільш драматична проблема сучасної міграції. Із вражаючої статистики кількості загиблих мігрантів досить сказати, що на європейському кордоні тільки у 2003 р. загинуло 1127 осіб, а на американо-мексиканському кордоні щорічно гинуть від 400 до 500 осіб, і з 1993 по 2004 рік пошук кращого життя в Америці коштував життя 2750 нелегалам.

(Для порівняння нагадаємо, що за 28 років на Берлінській стіні загинуло 239 осіб) [8]. А якщо можна було б порахувати, скільки нелегалів гине вже після перетину кордону, то перед нами відкрилася б справді жахлива картина. Правда, в останні роки західні мас-медіа все частіше стали висвітлювати такі трагічні випадки, наприклад, британська «Гардіан» [12]. Втім, показово, що навіть у цих випадках розмова про трагедію одного чи багатьох мігрантів швидко переводиться на інші теми: винні в цьому самі нелегали, або хтось із політиків знов-таки спекулює на цій темі з метою критики своїх опонентів.

Отже, одним із перших напрямків у подальших дослідженнях міграції має бути аналіз, у центрі якого – мігрант і, відповідно, його дії, досвід, уявлення, почуття і очікування. Надзвичайно важливо, що мігрантсько-центристський підхід дає можливість бачити мігранта як активну дійову особу, яка в більшості випадків наділена особливими якостями і готова на свідомі й рішучі дії заради досягнення своїх цілей. Слід наголосити, що в межах міграційної політики і з погляду чиновника мігрант бачиться як жертва.

Зосередження на особі мігранта також відкриває перспективи досліджень на другому напрямку, значення якого до цих пір залишається недооціненим. Мова йде про перцептивний аналіз міграції, який включає в себе дослідження того, як різні чинники сприймають феномен міграції та образ мігранта; чому в різних чинників спостерігається така значна різниця у цьому сприйнятті; які чинники і якою мірою впливають на домінуючі уявлення.

Перелік дослідницьких завдань перцептивного аналізу міграції можна продовжувати й далі, тим більше, що він тісно переплітається із завданнями мігрантсько-центристського аналізу. Їх об'єднує головна теза – міграцію та мігранта неможливо зрозуміти без урахування перцептивних чинників. Це положення допомагає краще розібратися з парадоксами, зафіксованими в межах попереднього огляду двох традицій дослідження цієї теми. Зокрема, заглиблення в економічні аспекти міграції продемонструвало, що вплив економічних чинників значно поступається ролі інших чинників, які належать саме до групи перцептивних. Тобто, важливі не стільки реальні економічні наслідки міграції та їх матеріальна об'єктивована складова, скільки їх оцінка та їх сприйняття головними учасниками подій. Особливо безпорадним виявляється еко-

номізм у поясненні природи такого поширеного явища, як страх перед економічною загрозою від іммігрантів. У цьому контексті якраз перцептивний підхід може краще пояснити, наприклад, чому на диво легко, без економічних потрясінь та соціальних протестів Великобританія «перетравила» більше як 500 тисяч східноєвропейців, які приїхали до неї протягом двох років після розширення ЄС у травні 2004 р. Навіть британський економіст Ф. Легрейн вважає, що економічна логіка тут найменш допомагає. Цікаво, що, на його думку, одне з пояснень полягає у тому, що ці люди є білими європейцями з християнською вірою і виглядають як англійці, а їхніх дітей у майбутньому і зовсім не розрізниш, хіба що через незвичайні прізвища [13].

Нарешті, нагадаємо, що аналіз міграційної політики на прикладі Сполучених Штатів теж несподівано виявив її залежність від електоральних преференцій. Останні іноді суперечили не те що економічній доцільності, а навіть і здоровому глузду. Тема електоральних преференцій або, говорячи іншими словами, громадської думки щодо міграції теж спонукає дослідника до застосування перцептивного теоретичного підходу.

Тим більше він потрібен у дослідженні проблем інтеграції тих іммігрантів, які проживають в Європі в умовах так званої «кризи інтеграції» та «кризи мультикультуралізму», які потребують пошуку нового балансу між громадянською та етнічною ідентичністю [14].

Кожна із зазначених проблем є досить провокативною в науковому сенсі, що не може не приваблювати справжнього дослідника, і він може гідно відповісти на ці виклики, поєднавши традиції в дослідженні міграції з пошуком нових підходів, в тому числі акцентованих в цій роботі.

Література

1. *Spencer S.* Introduction to Special Issue on Migration // *The Political Quarterly*. – 2003. – Vol. 74. – P. 1–24.
2. *World Bank Migration and Remittances: Eastern Europe and the Former Soviet Union*. – 2007. – <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAX....328533,00.htm>
3. *Home Office Press Release*. 2004, /www.ind.homeoffice.gov.uk/news
4. *Gamlen A.* COMPAS Annual Conference Report «International Labour Migration: In Whose Interests?» University of Oxford. – 2006.

5. A Modest Contribution // Economist, Apr 29th 2004.
6. Don't fence us in // Economist Oct 19th 2005.
7. Remittances. Cash Back // Economist Oct 23rd 2007.
8. Controlling Immigration: A Global Perspective. Eds. W. Cornelius. 2nd ed. Stanford University Press. 2004; В роботі також використовуються матеріали його публічної лекції, прочитаної в Лондоні 10 липня 2004 р. – Controlling 'Unwanted Immigration': Lessons from the United States, 1993–2004.
9. Farewell reform. The immigration mess will persist // Economist, Jun 29th 2007.
10. On fences and visas // Economist May 24th, 2007.
11. Italy and immigration. Disharmony and Tension // Economist Nov 8th, 2007.
12. The Guardian, 1 January 2004; 9 March 2004.
13. *Legrain Ph.* Immigrants: Your Country Needs Them. Little, Brown. 2007; Immigrants. Waves of fear. Economist Jan 11th 2007.
14. *Parekh B.* Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. London: Macmillan. 2000; Vasta E. From Ethnic Minority to Ethnic Majority Policy: Changing Identities and the Shift to Assimilationism in the Netherland. Working Paper # 26, University of Oxford. 2006.

Ігор Ільтьо,
*науковий співробітник Інституту
державного управління та регіонального розвитку
Ужгородського Національного університету*

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Кінець ХХ початок ХХІ століття характеризується різким зростанням міжнародних міграційних процесів та залученням до цього процесу практично всіх країн світового співтовариства. Наприкінці 90-х років ХХ століття загальна кількість мігрантів у світі оцінювалася у 125 млн чол., що становить близько 2 % населення планети [5; 214]. Міжнародна міграція в сучасних умовах набуває різних форм: трудової, туристичної, сімейної.

Найбільшого поширення набула трудова або міжнародна міграція робочої сили, як цей феномен ще називають в науковій літературі. На думку А.П. Кіреєва, міжнародна міграція робочої сили – це добровільне переміщення у формі легального або нелегального виїзду робочої сили на постійне або тимчасове проживання [3; 321]. Серед основних причин, які значно інтенсифікували міграційні процеси, можна виділити різницю в рівнях економічного і соціального розвитку країн-експортерів та країн-імпортерів робочої сили, зростання міжнародного руху капіталу і функціонування транснаціональних корпорацій, які сприяють руху робочої сили до капіталу.

Серед основних тенденцій сучасних міжнародних процесів слід також відзначити зростаючу роль нелегальних міграційних процесів, що проявляються в формі міграції біженців або вимушених мігрантів, які залишають батьківщину переважно не з власної волі, а під тиском певних обставин. Загалом, процеси вимушеної еміграції відбуваються як реакція на певні політичні, соціальні, релігійні, воєнні потрясіння в країні чи регіоні, а їх масштаби та напрямки певною мірою свідчать про стабільність чи навпаки нестабільність в країні чи регіоні.

Основними реципієнтами мігрантів традиційно є найбільш розвинені в економічному відношенні країни, такі, як США, Канада, Австралія, Німеччина, і значна частина західноєвропейських країн. Основними постачальниками мігрантів є слаборозвинуті країни та країни, що розвиваються.

Слід зазначити, що з часу здобуття незалежності та зростання відкритості українського суспільства, в Україні значно активізувалися міграційні процеси. Проявляються вони в основному у формі міжнародного руху робочої сили. Причому Україна виступає переважно як експортер на міжнародному ринку праці.

Серед основних причин, які призвели до еміграції значної частини населення України, можна назвати структурну перебудову економіки і пов'язані з нею зростання безробіття, процеси роздержавлення власності й приватизації. Слід зазначити, що трансформація економіки здійснювалася вкрай непослідовно і безсистемно, що призвело до негативних явищ як в економічній, так і в соціальній сферах. В результаті значна частина населення опинилася за межею бідності. Можливість працевлаштуватися за кордоном обіцяла поліпшення економічного становища багатьом економічно активним громадянам України, що і стало причиною масових еміграційних потоків з України в більш високо розвинуті країни. Серед країн, які користуються найбільшим попитом в трудових мігрантів з України, є Росія, Польща, Чехія, Італія, Португалія, Іспанія, Німеччина [4; 232].

Як соціально-економічний процес міграція та процеси, що з нею пов'язані, містить в собі багато аспектів, які впливають на економічну та соціальну ситуацію в Україні, а тому вони потребують спеціального розгляду. Виходячи з українських реалій, міграційні процеси, з якими стикається наша країна, несуть в собі багато загроз.

Якщо врахувати, що за період з 1991 по 2004 рр. за кордон виїхало понад 6 тис. кандидатів і докторів наук, 1/3 з яких віком до 40 років, за період до 2001 р. за кордон емігрувало близько 80 тис. громадян із вищою освітою [1; 3]. Загальна чисельність емігрантів з України до цього часу точно не відома, оскільки спеціальна статистика не ведеться. За заявами преси та оцінками експертів кількість українців, які працюють за кордоном, складає від 2 до 6 мільйонів. Проте не відомо, яка частина виїжджає за кордон на постійне, а яка на тимчасове працевлаштування.

Якщо врахувати, що середня вартість підготовки спеціаліста-робітника у США оцінюється сумою в 400 тис. дол., а інженерного працівника – до 800 тис. дол., то стає очевидним, яких великих людських і матеріальних втрат зазнає українська економіка. Ще більших втрат економіка зазнає від «відпливу мізків», тобто еміграції науковців, адже за міжнародними оцінками підготовка одного вченого обходиться державі в 1,5 млн дол. [2; 77].

Слід відзначити, що деякою мірою ці втрати компенсуються грошовими переказами, які емігранти переказують своїм родинам з-за кордону. Проте міру впливу цих переказів на загальні економічні процеси в країні важко простежити, так як фактично не можливо виміряти їх загальну суму .

Слід зазначити, що міграція – це двосторонній процес. Експортуючи власну робочу силу, Україна неминуче в майбутньому змушена буде імпортувати іноземну робочу силу з менш розвинених країн. Цим шляхом пройшло багато країн. Багато європейських економік вдалося розбудувати тільки завдяки іммігрантам. Нині економіка України розвивається, і для подальшого зростання виробництва існує нагальна потреба в залученні вільних трудових ресурсів. За даними державного комітету статистики за підсумками 2006 р. рівень безробіття в Україні складає 2,8 %, хоча за методологією Міжнародної організації праці цей показник складає близько 10,5–12,5 % [2; 77]. Тобто, в Україні залишається досить велика частина трудового потенціалу. Проте існує такий феномен, коли із зростанням загального добробуту населення в країні виникає ринок праці з непопулярними професіями, які не заповнюються навіть при високому рівні безробіття. Багато країн вирішують цю проблему з допомогою мігрантів. Думаю, не буде винятком і Україна. Також існує інший феномен, який полягає в тому, що вибулих працівників, тобто працівників, які емігрували в країни з високим рівнем добробуту, заміщують працівники, які іммігрували з країн з меншим рівнем добробуту. В Україні таке явище також матиме місце. Слід також врахувати, що число тих, які сприймають Україну, як країну з потенційно високими можливостями для працевлаштування та проживання щороку збільшується. Таким чином, Україні для подальшого інтегрування в світовий простір необхідно врахувати основні тенденції розвитку сучасних міграційних процесів, їх форми та особливості, а також вишукувати механізми її можливого регулювання.

Література

1. Економіка України за 2003 рік // Урядовий кур'єр . – 2004. – № 18. – С. 3.
2. *Ерфан Є.А.* Особливості міграційних процесів в Україні та проблеми її інтеграції в міжнародний ринок праці // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. Випуск № 16, 2004. – С. 195.
3. *Киреев А.* Международная экономика. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства: Учебное пособие для вузов. – 1 ч. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 321–341.
4. *Козик В.В., Панкова Л.А., Даниленко Н.Б.* Міжнародні економічні відносини: Навчальний посібник. – К.: Знання-Пресс, 2006. – 406 с.
5. Світова економіка / За ред. А.С. Філіпенка. – К.: Либідь, 2001. – 582 с.

Юліан Брайчевський,
*кандидат географічних наук,
асистент кафедри країнознавства і туризму
географічного факультету
Київського Національного університету
ім. Тараса Шевченка*

МІГРАЦІЙНІ СТОСУНКИ УКРАЇНИ І ЄС

Серед суспільних проблем, що постають перед сучасною Україною, все більшу увагу привертає участь нашої держави у міжнародних міграційних процесах. Якщо для більшості країн світу явище міжнародної міграції є звичним, то Україна зіткнулася з такою проблемою лише з початку 1990-х років, з відкриттям кордонів колишнього СРСР. Хоча між республіками СРСР також відбувався міграційний обмін, з одного боку він розглядався як внутрішньодержавний і не становив проблеми для міжреспубліканських стосунків, а з іншого, був зумовлений внутрішніми чинниками розвитку СРСР, зокрема особливостями планової економіки, і не відбивав глобальних тенденцій, що охопили планету у період після Другої світової війни.

Урегулювання міграційної проблеми є важливою складовою розвитку партнерських стосунків між Україною та країнами Європейського Союзу (ЄС), зокрема для можливості входження України до цієї організації та поліпшення візово-митних процедур для громадян України з боку ЄС. Незаперечним є факт, що громадяни України активно мігрують (на тимчасовій чи постійній основі) до країн ЄС, а також, що Україна використовується як транзитна територія мігрантами з інших країн світу на шляху до Європи. Також очевидно, що спрощення режиму перетину кордону та поліпшення умов працевлаштування є одним із головних прагнень України у стосунках з ЄС.

Метою нашого огляду є спроба проаналізувати внутрішні чинники в межах самого ЄС, які впливають на перебіг та регулювання міграційних потоків до Європи, зокрема розглянути ендогенні причини, що стимулюють імміграцію до країн ЄС, та чинники, що діють їм на противагу і призводять до появи так званої концепції «Європи-фортеці» [6] стосовно мігрантів. Розуміння об'єктивних чинників, які визначають сучасну міграційну політику європейських країн, дасть змогу краще осмислити основні пріоритети регулювання міграційних процесів в Україні.

До важливих ознак, що якісно відрізняють міжнародні міграційні процеси з другої половини ХХ ст. порівняно із попередніми періодами, можна віднести вибухоподібне зростання населення планети, посилення диспропорцій соціально-економічного розвитку між розвиненими країнами світу та країнами, що розвиваються, а також важливі суспільно-економічні перетворення в межах розвинених країн, що забезпечили доступ більшої частини населення до економічних та соціальних благ. Додатковим чинником, що сприяв посиленню міграційного тиску, став розвиток інформаційних та комунікаційних технологій, які забезпечують мігрантів інформацією щодо кращих можливостей самореалізації.

Міжнародна міграція є надзвичайно багатогранним процесом, адже є цілий ряд причин, що змушують людей переїжджати до іншої країни – примусове переміщення (депортація), вимушене переміщення через загрозу свободі, життю чи здоров'ю внаслідок військових конфліктів, політичних репресій чи екологічних катастроф (біженці), об'єднання сімей, що внаслідок тих чи інших обставин опинилися у різних країнах, репатріація (або повернення емігрантів на батьківщину) і, нарешті, міграція з метою пошуку кращих умов життя і праці, тобто зумовлена економічними факторами. Переміщення з метою пошуку кращих умов життя і праці є найбільш поширеними. Часто інші види міграції є прихованими формами економічної, що дають змогу обійти правові перешкоди на шляху економічних мігрантів.

Незалежно від первинної мети, мігранти, що опиняються на території іншої країни, автоматично включаються до її суспільно-економічної системи як споживачі та потенційні виробники суспільних благ. Тобто усі мігранти працездатного віку можуть розглядатися як потенційний трудовий ресурс, тоді як незалежно

від статево-вікової структури вони є споживачами суспільних благ [7].

Пропонуємо розглянути процеси міжнародної міграції в країнах ЄС саме з точки зору впливу мігрантів на виробництво та споживання суспільних благ. Для того, щоб оцінити роль міжнародних міграцій для європейського регіону, треба зрозуміти основні закономірності розвитку європейської суспільно-економічної системи у двох вимірах, зокрема у системі відносин праця-капітал та у системі споживання суспільних благ.

Як і більшість розвинених країн Заходу, країни Західної Європи досягли значних успіхів у своєму соціально-економічному розвитку на основі моделі так званої кейнсіанської національної держави добробуту (КНДД) [1]. Розквіт цієї моделі припав на кінець 60-х – початок 70-х років ХХ ст. Економічне зростання забезпечувалося за рахунок фордистської суспільно-економічної системи масового виробництва й масового споживання, багато держав дотримувалися принципу активного втручання уряду в регулювання економіки, тоді як національна держава виступала основою суспільно-політичного буття європейських народів.

Важливим елементом КНДД виступає забезпечення державою високого рівня соціального забезпечення населення, що має стимулювати сукупний попит і давати імпульс для економічного зростання. При цьому використовуються два види механізмів – система колективних угод щодо рівня оплати праці, зокрема у приватному секторі, а також система гарантованого соціального забезпечення, що здійснюється державою з метою подолання бідності та супутніх соціальних негараздів.

Починаючи з другої половини ХХ ст., європейський регіон почав відзначатися вищим рівнем соціального забезпечення, ніж інші розвинені країни світу. З'явився навіть специфічний термін «соціальна Європа», яким підкреслюються відмінності європейського шляху розвитку від, скажімо, північноамериканського.

Проте вже з середини 70-х років ХХ ст. модель КНДД в цілому й фордистська система відносин почали проявляти ознаки кризи, що не пояснювалася звичайними уявленнями про економічну циклічність. Однією з важливих ознак кризи стала втрата національною державою можливостей регулювати економічне життя у своїх межах. Активний вихід капіталу за національні кордони, що

супроводжувався перенесенням цілих галузей у країни з дешевшою робочою силою, спричинили кризу системи колективних угод, що регулювали рівень заробітної плати, та посилили безробіття. Намагання урядів штучно підтримувати рівень соціального забезпечення призводили до активізації інфляції та зниження продуктивності праці. Практично усі розвинені країни світу почали шукати шляхи подолання кризи, поступово переходячи до постфордистських моделей розвитку.

Зміст переходу до постфордизму так чи інакше був пов'язаний із пошуком компромісних рішень між економічною ефективністю та високими соціальними стандартами [1]. Крім того, постфордистські суспільства характеризуються підвищенням ролі поділу трудових ресурсів на низько- та висококваліфіковані. Колективні угоди щодо рівня оплати праці зазнали суттєвих змін, зокрема стандарт оплати праці встановлюється не стільки на державному, скільки на корпоративному рівні, при цьому заробітна плата почала значно більше залежати від рівня кваліфікації окремо взятого працівника, з'явилися гнучкі системи заохочення цінних працівників. Разом з тим, низькокваліфікована робоча сила втратила своє принципове значення у системі колективних угод щодо високого рівня оплати праці. Таким чином, ринки праці постфордистських держав розширювалися на два рівні: висококонкурентний ринок праці кваліфікованих трудових ресурсів та відносно неконкурентний (принаймні серед громадян країни) ринок низькокваліфікованої праці.

Європейський шлях переходу до постфордистської моделі характеризувався більшим ухилом у бік збереження соціального «портрета» регіону. Результатом такої суспільної ціннісної орієнтації стало погіршення конкурентного становища європейських економік у світі відносно північноамериканського та східноазійського регіонів [3].

У загальних рисах тенденції, що відбуваються на європейському ринку праці, можна представити як розширення на ринки висококваліфікованої та низькокваліфікованої робочої сили, причому ринок висококваліфікованих кадрів виходить на міжнародний рівень, опиняючись на стрижні глобалізаційних процесів, тоді як ринок низькокваліфікованих ресурсів лишається виключно під національним контролем. Але обидва ці ринки так чи інакше включаються у глобальну систему міграції робочої сили.

Міграційні стосунки України і ЄС

Нижчий рівень соціального забезпечення північноамериканського регіону дає змогу краще заохочувати висококваліфікованих працівників. Тому спостерігається певна тенденція міграції високо-професійних менеджерів, учених з Європи до Канади та США. Відповідно, європейські компанії відчувають потребу заміщення цих кадрів, часто представниками з інших країн, здебільшого з нижчим рівнем соціально-економічного розвитку.

І навпаки, відносно високий рівень оплати низькокваліфікованої праці, з одного боку, приваблює іноземних працівників, а з іншого змушує працедавців шукати дешевшої робочої сили, що згодна на оплату, нижчу від наявного у країні стандарту, встановленого на рівні колективних угод.

Суттєвою відмінністю між цими двома ринками є те, що на ринку висококваліфікованої праці обсяг міграцій значною мірою регулюється реальною пропозицією робочих місць, тобто компаніями, тоді як ринок низькокваліфікованої робочої сили є більш стихійним і часто пов'язаний із неконтрольованими або й нелегальними потоками мігрантів. Однією з причин неконтрольованості потоків трудових мігрантів є невизнання суспільством факту економічної необхідності залучення іноземних трудових ресурсів та появою дисбалансу між вимогами економічної необхідності та нормами, що встановлюються регулюючими органами.

Суперечності соціально-економічного розвитку ЄС були досить ґрунтовно розкриті у «Порядку денному для зростаючої Європи» – звіті групи незалежних експертів на чолі з А. Сапіром [4], що досліджували перспективи впровадження двох провідних цілей економічного розвитку ЄС до 2010 р., а саме: перетворення Європи на найбільш конкурентну, динамічну, високотехнологічну економіку з вищим ступенем соціальної єдності та швидким зростанням стандартів життя у країнах-членах ЄС (так званий «Лісабонський порядок денний»). Одним із головних висновків цього звіту полягає у тому, що на сучасному етапі європейським економікам бракує динамізму, при цьому прагнення до штучного підтримування високих життєвих стандартів за своєю суттю несумісне із прагненням перетворити Європу на найбільш динамічний та конкурентоспроможний регіон.

Важливим чинником, що визначає економічний динамізм, є гнучкість та конкурентність ринку праці. Одним із завдань підписання

Шенгенської угоди було підвищення мобільності робочої сили в межах ЄС, щоб досягти ефекту, подібного до США, де працівники мігрують по країні впродовж свого життя, кілька разів змінюючи місце роботи та місце свого проживання. Проте, вже на початку 2000-х років стало очевидно, що очікуваного ефекту досягнуто не було. З одного боку, далася в знаки європейська ментальність, з іншого, – мовний бар'єр. За умови відносно однорідного рівня життя працівники не мають достатніх стимулів для зміни місця свого проживання. У такій ситуації, на думку А. Сапіра, розширення ЄС за рахунок східноєвропейських держав хоча і посилює соціальну неоднорідність об'єднання, насправді має дати позитивний ефект, додавши конкурентності та динамізму, зокрема на ринку праці.

Важливим висновком, що випливає із цього звіту, є визнаний провідними європейськими експертами факт об'єктивної економічної необхідності залучення до країн ЄС значних обсягів трудових ресурсів, що мусять підвищити конкурентність європейських ринків праці та додати динамізму загальному економічному зростанню Європи.

На противагу чиннику економічної доцільності діє перцепційний чинник, або чинник суспільного сприйняття (або несприйняття) міграційних реалій. Суспільне сприйняття мігрантів проявляється у різних ступенях толерантності (або нетолерантності) до іноземців, що так чи інакше знаходить відображення у політичній сфері і приводить до формування відповідної міграційної політики щодо регулювання трудової та інших форм міграцій.

У країнах Європи чинник суспільного сприйняття відіграє досить вагомую роль. Загалом можна стверджувати, що європейські суспільства скоріше негативно ставляться до масової імміграції. Наявно, це зумовлено досить складними причинами культурно-історичного та соціального характеру. Ще кілька десятиріч тому регіон потерпав від загострення міжнаціональних стосунків у межах самої Європи. Попри відмінності між народами, що її населяють, Європа являє собою єдиний культурний макрорегіон. Нині ж мова іде про масові потоки іноземців з іншого культурного середовища або й іншої расової приналежності. Концентрація іноземців у великих містах робить їх «відчутними» візуально та у повсякденному спілкуванні. Окремо слід враховувати мовно-культурний бар'єр, що не дає змоги іноземцям повною мірою інтегруватися до суспільства

приймаючої країни [5]. За умови достатньої кількості вихідців з однієї країни чи одного культурного регіону, вони починають утворювати свої громади, що соціально відокремлюються від місцевого населення. У цьому разі проявляється ще одна суттєва відмінність між США та Європою: зазвичай у США іммігранти у другому поколінні стають повноцінними американцями з точки зору способу життя та культурної самоідентифікації, тоді як у Європі етнокультурні зв'язки з країною походження зберігаються впродовж кількох поколінь [2]. Особливо гостро проблему культурної відокремленості іммігрантів відчували на собі Німеччина, що після Другої світової війни цілеспрямовано залучала працівників з Туреччини, та Франція, що має численні іммігрантські громади з країн Північної Африки.

Таким чином у європейській свідомості формується стереотип «чужинців», що «витісняють» європейців з їх звичного життєвого простору. Негативне сприйняття посилюється занепокоєнням через потенційну соціально-економічну дестабілізацію внаслідок погіршення економічних умов, що призводить до появи стереотипу «вони забирають наші робочі місця», хоча насправді іммігранти здебільшого займають лише ту нішу на ринку праці, яку самі європейці ігнорують.

Наведені чинники призвели до появи серйозних суспільних дискусій між прихильниками ідей мультикультуралізму та збереження титульної нації, між тими, хто апелює до необхідності залучення дешевшої робочої сили для підвищення економічного динамізму та захисниками національних ринків праці.

Практичний висновок, який можна зробити для України у ситуації, що склалася у контексті регулювання міграційних процесів з країнами ЄС, полягає у тому, що сучасна Європа перебуває у стані невизначеності щодо регулювання міграційних процесів, зокрема трудової міграції. Спостерігається серйозний дисбаланс між об'єктивними потребами ЄС як соціально-економічної системи та суспільною реакцією на міграції на рівні суспільної свідомості, а отже і на рівні політичних еліт. До безпосередніх інтересів України слід віднести вивчення реальних потреб європейських ринків праці як у високо-, так і у низькокваліфікованій робочій силі і намагатися вбудувати діалог як на рівні урядів окремих країн, так і на рівні керівних органів ЄС, намагаючись подолати стихійний характер

міграційних процесів, якими вони є зараз. Знаходження спільних інтересів дасть можливість краще контролювати рух працівників, знижуючи частку нелегальних потоків і відкриваючи шлях до поліпшення візово-митних стосунків між Україною та ЄС.

Література

1. *Down I.* Regulation Theory: Fordism and Post-Fordism // *Sheffield Papers in International Studies*. – 1993. – № 18. – P. 45–56.
2. *Garton Ash T.* Free world : why a crisis of the West reveals the opportunity of our time. – London: Penguin, 2005. – 308 p.
3. *Robles A.C. Jr.* French theories of regulation and conceptions of the international division of labour. – New York: St. Martin's Press, 1994. – 254 p.
4. *Sapir A. et al.* An agenda for a growing Europe: the Sapir report. – Oxford: Oxford University Press. – 2004. – 206 p.
5. *Scharpf F.* The European social model: coping with the challenges of diversity // *Journal of Common Market Studies*. – 2002. – Vol.40. – #4. – P.645–670.
6. *Zielonka J.* How new enlarged borders will reshape the European Union // *Journal of Common Market Studies*. – 2001. – Vol.39. – #3. – P. 507–536.
7. *Zimmerman K.* Tackling the European migration problem // *The Journal of Economic Perspectives*. – 1995. – Vol.9. – #2. – P.45–62.

Олексій Крисенко,
*кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Харківського Національного університету*

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ: ЗОВНІШНІЙ ЧИННИК РИЗИКУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

Структурні зміни на політичній карті Європи, котрі привели до утворення наддержавного політичного об'єднання – Європейського Союзу та вільної для внутрішньої міграції Шенгенської зони, створили ситуацію, за якої країни Східної та Південної Європи неминуче перетворюються на сталий транзитивний простір (географічний коридор) для нелегальної міграції. Не залишається у цьому сенсі винятком і Україна, що розташована на перехресті традиційних шляхів прямування мігрантів до «європейського благополуччя» та за пострадянського періоду історії значним чином лібералізувала режим західного кордону, водночас істотно не посиливши режим контролю північних та східних рубежів (українсько-російський та українсько-білоруський кордони).

З огляду на щорічне збільшення кількості нелегальних мігрантів, що перетинають українські кордони, означена проблема здатна перетворитися на істотний чинник ризику державної безпеки. Зважаючи на це, слід зауважити, що, не дивлячись на уявну візуальну цілісність цього феномена, розгляд проблеми нелегальної міграції потребує виокремлення певних самостійних аспектів:

– нелегальна міграція та транснаціональна організована злочинність, що найчастіше є супутніми явищами і виступають конфліктогенним чинником у багатьох сферах суспільного життя;

– наркотрафік та трафік контрабанди як різновиди тіньової транснаціональної комунікації, що часто-густо збігаються з географією каналів нелегальної міграції та найчастіше виступають єдиним сектором тіньової економіки;

– мережа політичної та владної корупції в Україні, що є не лише структурним «дахом» названих феноменів, а й головним стрижневим чинником їх відтворення та системного зміцнення.

Міжнародна актуальність проблеми нелегальної міграції набула невідворотності і для України. Майже весь період незалежності нашої країни пройшов під знаком її посилення, а останні роки, коли ЄС наблизився впритул до західних українських кордонів (2004–2007 рр.), перетворилися на відображення нового міграційного тренду. Адже збільшення нелегальних міграційних потоків відбувається за мультиплікаційним алгоритмом: навіть за приблизними підрахунками в 1,5–2 рази до попереднього року. (При цьому слід розуміти, що в даному разі підрахунки є доволі відносними, адже наявні статистичні дані щодо нелегальної міграції відображають лише кількість затриманих осіб під час спроб незаконного перетину державного кордону поза встановленими пунктами пропуску, але аж ніяк не рівень нелегальної міграції).

Поступальний розвиток і стале збільшення нелегальної міграції через українську територію, слабкість системи державних заходів щодо запобігання перетворенню країни на тіньовий транзитивний простір дають змогу прогнозувати примарність вирішення проблеми у середньостроковій перспективі. Разом з відсутністю поліпшення правового регулювання процесу загальної міграції українською територією слід відзначити відсутність будь-яких конкретних програм державного регулювання міграційних процесів. Більше того, іноді видається, що держава самоусунулася від вирішення проблеми і звертається до розгляду цих питань лише під тиском європейських інституцій.

До цього часу профільна законотворчість залишається доволі інфантильною. Нормативна база української держави у питаннях боротьби з нелегальною міграцією лише проходить процес свого становлення та певного правового прилаштування до світового нормативного простору та загальноєвропейських нормативно-правових традицій. Відсутність ефективного працюючого міграційного законодавства не лише гальмує вибудовування національних алгоритмів розв'язання зазначеної проблеми, але й, що є більш небезпечним, створює «поживне середовище» для розвитку на українських теренах профільних злочинних структур.

Нелегальна міграція: зовнішній чинник ризику державної безпеки

З огляду на поступове «закриття Європи», посилення з боку Єврокомісії уваги до східних європейських кордонів та їх більш щільного моніторингу – істотною проблемою виглядає фільтрація потоків нелегальної міграції на теренах України. Наслідки цього процесу не виглядають суттєвими у короткотерміновому періоді, адже кількість мігрантів у абсолютних величинах не становить відкритої загрози, іншими словами перспективи французьких «іммігрантських бунтів» Україні не загрожують. Але слід мати на увазі, що поступове збільшення іммігрантських, переважно незахідних за культурною ознакою осередків, цілком ймовірно, призведе до появи проблем, пов'язаних з необхідністю їх соціальної адаптації та подальшого суспільного включення. Основним виміром проблем у даному разі виглядає не «чинник кошторису», а складність вироблення моделей суспільного облаштування подібних громад та можливостей використання державою їх соціального капіталу. Сукупність різномірних чинників: мовна, культурна, ментальна відмінність, дискурсивний розрив – важливі чинники, що здатні значно ускладнити процеси комунікації у трикутнику: держава – суспільство та етнічно однорідними і соціально закритими національно-етнічними іммігрантськими громадами. Недостатня увага держави до проблеми нелегальної міграції опосередкованим чином зміцнює чинники державної ерозії та сприяє посиленню антидержавних корупційних осередків.

Окремого розгляду потребує стан державних кордонів України. За роки незалежності, за оцінками експертів, захист державних кордонів перетворився на доволі прибутковий бізнес та є джерелом збільшення тінювих капіталів, котрі опосередковано або прямо здатні впливати на внутрішні політичні процеси. Наявність чи відсутність державного кордону в конкретному регіоні країни навіть впливають на рівень і сталість тінювого сектора влади та економіки у певній області держави (за оцінками експертів, рівень тінювої економіки значно вищий у прикордонних областях та областях, що мають зовнішні комунікаційні термінали).

Рівень нелегальної міграції є лише одним з індикаторів рівня державного впливу та контролю за державними кордонами. Слід наголосити, що поряд із іншими тінювими комунікаціями, нелегальна міграція посідає достатньо важливе з погляду національної безпеки місце.

Отже, проблема нелегальної міграції через українську територію до країн Європейського Союзу тривалий час залишається невирішеною. З огляду на її актуальність держава повинна звернути більшу увагу на її розв'язання. Одним із засобів протидії нелегальній міграції є вдосконалення правової бази, розроблення пакета цільових державних програм легалізації міграційних каналів, прийняття довгострокової концепції української міграційної політики з визначенням її основних параметрів: обсягів державного регулювання міграційних потоків, обсягів державних ресурсів, залучених до регулювання міграційних потоків та державною чи недержавною інфраструктурою їх регулювання. Оскільки перспективи вирішення проблем нелегальної міграції українською територією найближчим часом суто державними ресурсами виглядають примарними, доволі перспективною є концепція більшої участі недержавного сектора в питаннях урегулювання проблеми. Цілком реальною виглядає можливість створення єдиного недержавного органу, котрий діяв би ефективніше за державні служби та опікувався проблемами нелегальних мігрантів, створював умови їх легалізації. Тісний взаємозв'язок між проблемою нелегальної міграції, з одного боку, та зростанням організованої злочинності з системою органів державної влади та правоохоронних органів, з іншого, створюють ситуацію, за якої демократичний розвиток держави стикається з істотними чинниками ризику. За таких умов нелегальна міграція може перерости в один з чинників державної ерозії, сприяти розвитку тіньового сектора економіки.

Розділ другий

**ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ І ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ**

Володимир Андерсон,
*кандидат географічних наук,
доцент Одеського Національного
університету ім. І.І. Мечникова*

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Сучасний стан розвитку українського суспільства, його економічні, політичні, ідеологічні, правові й моральні сторони, характеризуються різноплановими ознаками, одними з яких є все більша відкритість суспільства й розширення міграційного поля.

Міграція населення в цілому має позитивний соціальний характер: раціональне, розумно організоване переміщення громадян сприяє розвитку місцевої економіки, появи нових робочих місць, позитивно впливає на інфраструктуру міст, допомагає втілити творчі плани людини.

У більшості вітчизняних і зарубіжних словників, міграція (*лат. migratio*, від *migro* – переходжу, переселяюся) – це процес переміщення людей за межі тих або інших територій зі зміною постійного місця проживання назавжди або на певний період, або з регулярним поверненням до місця проживання. Основними видами міграції є внутрішня, пов'язана з переміщенням населення усередині держави, і зовнішня, пов'язана з переміщенням населення між державами.

Демографи й кримінологи структуру міграційних процесів характеризують так: за територіальною ознакою – внутрішня, зовнішня; за тимчасовою ознакою – постійна (або безповоротна), тимчасова, сезонна, кочова, маятникова; за способом реалізації – організована, неорганізована; стосовно держави – еміграція, імміграція, транзитна міграція; за ступенем контролю – легальна, нелегальна.

У нашій державі сплеск міграційних процесів на початку 1990-х був прямо пов'язаний з розпадом СРСР. У цілому по Україні за останні роки міграційне сальдо міцно міняє свій знак на мінус, тобто еміграція постійно переважає над імміграцією, що багато в чому пояснюється неоднозначною і складною економічною ситуацією в країні.

Демографічні фактори міграції

Досліджуючи статистику міграційних процесів по Україні, слід зазначити, що у своїй більшості емігрантів – це міські жителі в активному, працездатному віці, 52 % мають вищу, незакінчену вищу або повну середню освіту. Основних причин виїзду громадян можна назвати три, а саме: туризм, бізнес (у тому числі й кримінальний) і виїзд на постійне місце проживання. З огляду на спрощений виїзд і досить добре відпрацьовані системи пошуку роботи користуються «підвищеним попитом» такі держави, як Туреччина, Греція та інші країни Причорноморського регіону.

Як правило, відробивши певний час за кордоном або перебуваючи в комерційній поїздці, українські громадяни намагаються повернутися додому. На жаль, досить часто зазнають пограбування, побиття чи іншого роду насильства.

Комерційна міграція – це численне переміщення громадян України за товарами народного споживання, старими автомобілями, запчастинами, паливно-мастильними матеріалами й іншими товарами. Складне економічне становище й підприємницькі інтереси громадян привели до значного збільшення такого виду мігрантів, їх «бізнес» також пов'язаний з ризиком для життя і здоров'я. Постійне скорочення населення України за рахунок міграційних процесів відбувається на загальному негативному тлі. Так, як відзначалося в довідкових матеріалах Верховної Ради України, уряду, міністерства охорони здоров'я, демографічна ситуація в державі залишається складною. Відзначається скорочення народжуваності й підвищення загальної смертності населення. За рівнем народжуваності Україна займає передостаннє місце серед країн Європи, за рівнем смертності – 2-е місце серед країн континенту, за рівнем дитячої смертності входить у десятку європейських держав з найвищими показниками.

Як результат зазначеного відбувається депопуляція, тобто абсолютне зменшення населення внаслідок перевищення кількості по-

Особливості міграційних процесів в Україні

мерлих над кількістю народжених. Цей процес бере свій початок в Україні з початку 1991 р. Знизилася кількість укладання шлюбів, зросла кількість розлучень, більшість родин воліють мати одну дитину або залишаються бездітними, що погіршує демографічні показники держави.

Структура смертності населення по окремих категоріях залишається стабільно високою (наприклад, смерть від хвороб системи кровообігу – 60 %, від злоякісних новоутворень – 23,5 % та ін.). Середня тривалість життя становить 62,9 року чоловіків, 73,7 року – жінок. Відзначається старіння нації.

В Україні проживають 2,4 мільйона інвалідів, з них більше 10 % інваліди – діти. Зростає безпритульність дітей. У пошуках їжі вони змушені шукати роботу не тільки за місцем свого проживання, а й інтенсивно мігрувати. Незважаючи на ратифікацію нашої країною конвенції № 182 Міжнародної організації праці (МАРНОТРАТ), 400 тисяч дітей, серед яких чимало семирічних, змушені цілий рік працювати. Вражає середній вік працюючих підлітків – 12 років. З них хлопчиків удвічі більше, ніж дівчаток.

Найбільший попит на дитячу працю в тіньовому секторі. Саме там практично немає контролю за умовами й оплатою праці працюючих дітей. Чимало порушень зафіксовано в державному секторі економіки, де також підробляють діти. Цю нелюдську «галузь» експлуатації людської гідності особливо успішно освоїли в Причорноморському регіоні України. Діти, які змушені працювати, про свої права, як правило, не знають. А громадськість країни звикла з думкою, що вирвати дітей з лабет вулиці й ринку праці неможливо. Щоб знищити ці ганебні явища насамперед потрібно створити сприятливі умови життя в родині, чому не сприяє економічна ситуація.

З розпадом СРСР у наш лексикон міцно увійшло ще одне поняття – «біженці». Для України це відносно новий вид міграції. Конфлікти з яскраво вираженими національними коріннями почалися ще в середині 1980-х років: запалахкотали вогнища напруженості, з'явилися жертви й біженці. З 1994 р. в Україні ухвалено рішення: управлінням у справах міграції, національностей і релігій облдержадміністрацій надавати статус біженця особам, що тимчасово перебувають в Україні, до нормалізації ситуації на їхній батьківщині. На жаль, нинішня економічна ситуація в країні не дає змоги надавати біженцям житло на час їхнього перебування в Україні, надавати

допомогу в працевлаштуванні й підтримувати матеріально. Більше того, статус біженця може одержати далеко не кожний іноземець. Для цього він повинен пройти відповідну процедуру й лише після того, як буде доведена обґрунтованість його побоювань за власне життя, життя й волю близьких на батьківщині, можливе прийняття позитивного рішення й видача спеціального посвідчення.

Нелегальна міграція

Особливу групу становлять нелегальні мігранти. У структурі міграційних процесів виділяють шість видів нелегальної міграції: зовнішня нелегальна міграція; постійна або безповоротна; сезонна; транзитна; еміграційна, імміграційна.

Нелегальна міграція – це розповсюджене, протиправне явище з високим ступенем латентності й більшою кількістю суб'єктів (щорічно 45–50 тисяч чоловік), численними каналами проникнення в Україну й можливості адаптації до системи протидії.

Як правило, нелегальна міграція концентрується у великих містах України, а також у прикордонних зонах. Наприклад, Причорноморський регіон є одним з найбільш вигідних шляхів для мігрантів.

Нелегальна міграція має ті самі причини, що й інші її види, але при цьому вона має більш глобальний, трагічний і конфліктний характер. Незаконні мігранти змушені йти на ризик заради власного життя, життя своїх рідних і близьких, на правопорушення й навіть злочин заради поліпшення свого життєвого рівня, втечі від міжнаціональних, релігійних чи інших конфліктів. Причинами нелегальної міграції можна назвати такі: політичні переслідування; різні види дискримінації (расова, етнічна, релігійна та ін.); стихійні лиха; економічна нестабільність держави; культурна і мовна ізоляція; соціальні проблеми.

Одним з яскравих прикладів нелегальної міграції є торгівля «живим товаром». Жінки й діти нерідко стають вимушеними мігрантами, їх продають в Туреччину, Грецію, Італію, Румунію, Арабські Емірати, Ізраїль, Сирію. Крім цього, через Росію йде поставка «товару» в країни Західної Європи й Балтії, а також транзит через Грузію – у країни Близького Сходу. У більшості випадків така міграція здійснюється шляхом обману: обіцянками роботи, участю в конкурсах краси, моди, обдарованих дітей тощо; виїздом по туристичних візах; поїздками на навчання в престижні навчальні за-

Особливості міграційних процесів в Україні

клади й, нарешті, укладанням шлюбу. Як правило, торговці приховують від жертви інформацію про те, куди її везуть і як будуть використовувати надалі. На такий ризикований крок ідуть через бажання заробити грошей, мати постійне місце проживання за кордоном або через необхідність допомоги родині.

Установлено, що в більшості випадків торгівля жінками й дітьми ведеться злочинними групами, які визначаються згуртованістю, законспірованістю, стійкістю, наявністю постійних зв'язків з корумпованими чиновниками, а також транснаціональним характером. У ряді випадків такі групи можна назвати організованими.

Трапляються випадки, коли сторона, яка приймає мігрантів, організовує спеціальні фірми або підприємства з тимчасового влаштування жінок, що прибули зі Східної Європи. Так, у м. Стамбул (Туреччина) удалося з'ясувати такий механізм їхньої дії:

1) прибулу влаштовують у магазин продавцем одягу. Дівчина повинна докласти максимум зусиль, щоб залучити клієнтів і продати товар. Перші 1–2 тижня власник лише контролює роботу, допомагає освоїтися в нових умовах. Через певний час випливають чіткі інструкції стосовно того, що, скільки й за якою ціною варто продавати щодня. Якщо виторгу в який-небудь із днів немає, за дівчиною записується борг, що згодом зростає. Цей борг дівчина змушена відпрацьовувати вночі, торгуючи своїм тілом;

2) прибулим допомагають влаштуватися на роботу в «підставну» фірму, що надає житло й гарантує високу зарплату. Дівчина оформляє «контракт» і приступає до роботи (покоївкою, офіціанткою, продавцем і т. п.). Через короткий час (у межах тижня) у неї відбирають розписку або інший документ, де вона вказує, наприклад, що задоволена своєю роботою й претензій до фірми, що допомагала їй виїхати за межі України, не має. Таким чином, злочинці застраховуються від негативних наслідків у майбутньому. Якщо такого роду мігрантам пощастило повернутися в Україну, не виключено, що частину заробітку треба буде виплатити злочинним групам.

Нелегальні мігранти в Україні

Відомо, що Україну використовують для нелегального проникнення іммігрантів з Азії в Західну Європу, для транспортування через її територію із країн Європи наркотиків і зброї в країни СНД.

Так, серед затриманих правопорушників на кордоні України нелегальних мігрантів виявлено: в 1996 р. – 44,8 %; 1997 – 28,9 %; 1998 – 44,6 %; 1999 – 45,4 %; 2000 – 51,7 %, 2001 – 50,4 %, 2002 – 50,7 %. Таким чином, щорічно кількість затриманих осіб, що незаконно перетинали кордони України, не зменшується.

Фактично Україна перетворилася на транзитну державу для нелегальної міграції. Одна із причин – недостатньо захищені кордони з Росією.

Найбільша кількість затриманих спостерігається на українсько-словацьких, українсько-угорських, українсько-російських кордонах. В Україну і через її територію перевозять нелегально не тільки товари без оплати відповідного мита, а й зброю, вибухові речовини, наркотики і, звичайно ж, людей. Прикладів незаконної міграції можна навести безліч, що говорить про її неконтрольований характер і розмах.

Аналіз сучасної міграційної ситуації в Україні, а також її динаміки за останні роки свідчить про наявність, поряд із соціально-економічними проблемами, серйозних проблем в галузі міграційної політики, що потребує серйозного дослідження.

Нелегальна міграція здатна істотно впливати на криміногенну ситуацію як у країні, так і в окремому її регіоні. Свідчення цього – здійснення «резонансних» злочинів на території Одеської, Херсонської, Запорізької та інших областей: убивства працівників правоохоронних органів, зухвалі розбійні напади тощо. Причому злочинцям вдається зникнути на території іншої держави й практично бути недосяжними для правосуддя. Особливу увагу варто також приділити причинам і умовам, що сприяють незаконній міграції, прогнозуванню міграційних процесів, зв'язку незаконної міграції зі злочинними видами бізнесу – торгівлею наркотиками, зброєю, людьми.

Основною проблемою в боротьбі з нелегальною міграцією в Україні є відсутність «реєстру іноземців». Через відсутність такої інформаційної бази загальнодержавного рівня іноземці, що перебувають у межах України, вільно переміщаються з одного регіону в інший. У зв'язку з цим, приміром, і складається ситуація, за якої іноземці-працівники одеського промринку виявляються зареєстрованими в іншій області держави. Відповідна служба, що займалася б таким «реєстром», повинна бути створена безпосередньо при

Особливості міграційних процесів в Україні

Кабінеті Міністрів України, як це зроблено раніше в ряді суміжних держав.

Статистика нелегальної міграції в Україні дуже вбога і представлена в основному відомостями про кількість офіційно зареєстрованих біженців (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл біженців по країнах походження
(загальна кількість за період з 2001 до 2006 рр.,
усього людей)

Країни	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Афганістан	1685	1587	1572	1510	1290	1213
Азербайджан	192	233	232	237	197	195
Вірменія	229	245	244	242	206	215
Грузія	113	119	116	101	72	78
Росія	218	229	228	218	195	155
Конго	111	120	120	115	96	92

Міграція й ксенофобія

Національна ідентичність – завжди своєрідна система «свій – чужий». Важливою є система змістів і знаків, що дає можливість визначати, на кого поширюються прийняті тобою правила гри, а хто стосовно них – сторонній. Постіндустріальна хвиля міграції, що захлеснула не тільки європейські держави, а й всі країни G8, за винятком, мабуть, Японії, – історично порівнянна лише з Великим переселенням народів. Глобалізація й загальні стандарти розмивають цю систему, змішують карти, ламають стереотипи. Темношкірі й чорноволосі власники німецьких паспортів ведуть переговори з іспаномовними американцями. Як тепер відрізнити «наших» від «інших» – за мовою, паспортом, зовнішністю, релігійною приналежністю, етнічним походженням, геополітичною лояльністю?

У передмісті Парижа горіли машини й крамниці, а соціологічні опитування обіцяють ще більш високі відсотки Ле Пену. За минулий з 11 вересня період число британців, що бачать в ісламі як релігії й у своїх мусульманських співвітчизниках загрозу для себе і своєї країни, виросло вдвічі й переважило за половину – 56 %. При

цьому головною електоральною опорою консерваторів і навіть націоналістів – прихильників жорсткості імміграційної політики Британії є, як не парадоксально, етнічні меншини: вихідці з Індії, Пакистану, Шрі-Ланки та інших країн. Етнокультурне районування міських територій і розрив у рівні життя між мусульманськими, єврейськими, бангладешськими, чорними й т. д. районами створюють небувалий для Європи рівень напруженості. Більшість жителів Каліфорнії не говорять англійською мовою, а «країна іммігрантів» США збирається будувати стіну вздовж кордону з Мексикою.

Реальність «інших» перетворює постіндустріальні мегаполіси й урбанізовані території у вибухонебезпечну подобу Близького Сходу або Балкан: різні світи в межах одного міста.

Німецький історик і філософ початку минулого століття Ф. Мейнеке запропонував розрізнити нації на два типи: культурні нації, засновані на загальній релігії, традиціях, мові й укладі (Kulturnationen) і державні, або цивільні (Staatsnationen), фундаментом яких є загальна система примусу, політична історія і порядок денний. Мейнеке визнавав, що в реальності зустрічаються лише змішані форми, але відзначав, що історично культурна ідентичність найчастіше використовується для перекроювання політичної карти й утворення шляхом «боротьби за незалежність» нових держав.

Порятунком для цілісності політичних (і звичайно постімперських) націй, таких, як Англія, Франція, Росія, і квазіімперських – США, – залишався, що називався по-різному, мультикультуралізм. У його основі лежав постулат про рівність (хоча б формальну) культурних субнацій за умови визнання пріоритету державної ідентичності – усвідомлення себе насамперед громадянином, що визнає рівноправність інших, і лише потім членом будь-якої іншої національно-культурної спільноти.

Мультикультуралізм самовпевнено думав, що відрізана від свого культурно-релігійного коріння і перетворена на механізм політична, правова й економічна система (ліберальна демократія або ж комунізм) зможе переварити будь-який культурний організм «іншого». Автор теорії глобального соціуму ризиків У. Бек у своїй останній книзі «Космополітичний погляд» справедливо зазначає, що мультикультуралізм, таким чином, заперечував свій же власний постулат рівноправності, позиціонуючи, приміром, європейський

Особливості міграційних процесів в Україні

лібералізм як єдино цивілізовану систему співіснування різного – на відміну від азіатського – варварства.

Нині культурна, етнічна або релігійна приналежність тіснить ідентичність політичну. Зв'язки усередині громади виявляються сильнішими за закони країни, особливо там, де політичні інститути слабші. Інколи частина «нашого» народу стає народом «іншим».

Політична або громадянська нація перестає бути даністю. Вона стає проектом. Тим, що доводиться штучно будувати, вирощувати, відтворювати. Створювати так, щоб враховувати реальність націй культурних: реальність громад, їхніх прав, їхнього фактичного суверенітету й самоврядування. Ю. Хабермас, описуючи возз'єднання ФРН і ГДР, що економічно підірвало Західну Німеччину й політично знищило правлячу еліту Східної, назвав основою дополітичної нації «загальний досвід» і «загальні спогади», що, за великим рахунком, є не що інше, як ретроспективна проекція ідеї єдиної долі. І тільки перетворившись у міжобщинний союз єдиної долі для загального проекту політичних націй, постімперські країни зможуть знайти себе в новому світі клаптикової ковдри «інших» і реальності, що розмиває державні кордони, глобальних ризиків.

Міграційна обстановка в Одеському регіоні

Для Одеського регіону завжди була характерна висока міграційна рухливість населення. Цьому сприяють насамперед особливості географічного положення регіону – як прикордонного й «фасадного морського». Наявність великих морських портів – Одеського, Іллічівського, Південного, Ренійського, Ізмаїльського – зумовлюють високий транспортно-транзитний потенціал цього регіону, яким активно користуються мігранти, у тому числі й нелегальні. Важливим чинником привабливості Одеського регіону для нелегальних мігрантів є також особливість економічної спеціалізації регіонального народногосподарського комплексу, в якому домінують сфера торгівлі й обслуговування. Саме в цих секторах регіональної економіки намагаються «закріпитися» і вести господарську діяльність транснаціональні мігранти. Це відбувається почасти й тому, що згадані сфери економічної діяльності є найбільш корумпованими й більшою мірою перебувають в «економічній тіні». Саме тут нелегальним мігрантам легше всього почати свій бізнес, що, як правило, фактично не контролюється й практично ніяк не відбивається в офіційній економічній статистиці.

Крім того, останнім часом намітилася тенденція використання системи вищої освіти як проміжної ланки в процесі нелегального «закріплення» іноземців в Одеському регіоні. Для цього вони часто користуються приводом навчання у вищих навчальних закладах міста Одеси. Справжня ж мета таких «абітурієнтів» полягає лише в тому, щоб відразу після офіційного зарахування до вузу шукати собі місце в «тіньовому» секторі міської економіки, і згодом «розчинитися» серед нелегальних мігрантів. Такий тип міграційної поведінки найчастіше характерний для іноземців китайського, в'єтнамського й африканського походження.

Характерною для міста Одеси є сезонна нелегальна трудова імміграція громадян Молдови й Придністровської Республіки. Цьому сприяє «бум» житлового будівництва в Одесі, що потребує великої кількості трудових ресурсів, і, як правило, низької кваліфікації (головна сфера їхньої зайнятості – виконання опоряджувальних робіт на новобудовах міста).

У результаті в Одесі склалася незвичайна демографічна ситуація: хоча за офіційною статистикою в місті проживає вже менше 1 млн. чоловік (на початок 2007 р.), за оцінками одеських демографів і соціологів фактична кількість населення Одеси помітно перевищує цю цифру за рахунок нелегальних мігрантів.

Одеса відіграє надзвичайно важливу роль у процесі стримування потоку нелегальної міграції в країни ЄС. Однак поки Європейський Союз надає Україні недостатнє фінансування на підтримку протидії нелегальній міграції. Нині проводяться переговори з німецькою стороною про фінансування проекту з розширення одеського пункту тимчасового розміщення нелегальних мігрантів. В Одесі недавно був відкритий Центр репатріації, будівництво якого профінансували німецькі благодійні організації. Центр створений у зв'язку з тим, що багатьом біженцям на батьківщині вже нічого не загрожує, і вони можуть повернутися додому. Одеса не випадково обрана для відкриття подібної установи, адже Одеський регіон посідає перше місце в Україні за кількістю біженців. Нині у пункті тимчасового розміщення нелегальних мігрантів перебувають близько 100 громадян з різних країн світу, насамперед з Афганістану, Іраку, країн Африки.

Андрій Артеменко,
*кандидат філософських наук,
доцент Харківського Національного
університету внутрішніх справ*

ХАРКІВ ЯК ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ ПУНКТ УКРАЇНСЬКОЇ ОСІ АКТИВНОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Поняття «вісь активності міграційних процесів» пропонується автором для визначення специфіки регіонів, які є основними реципієнтами міжрегіональної та міждержавної міграції. Запропоноване поняття фіксує дисбаланс міграційних процесів у державі та зони міграційної привабливості. Регіони, які були включені до осі, характеризуються кількома спільними критеріями: наявність стійкого позитивного сальдо міграції – понад 1000 осіб протягом останніх трьох років; кількість населення, залученого в міграційні процеси, – понад 100 тисяч; наявність позитивного сальдо міждержавної міграції. Виходячи з аналізу міграційних процесів в Україні з 2004 р., цим критеріям відповідають Київська та Харківська області, з 2005 р. за визначеними показниками до них наблизились Одеська, Дніпропетровська області та АР Крим.

Таким чином, вісь активності міграційних процесів – це сукупність регіонів України, які відповідають названим критеріям та географічно формують смугу «північний схід – південний захід»*.

Проблема іммігрантів в Україні привернула увагу дослідників і урядовців в останнє десятиліття. Наша держава зіткнулася з міграційними процесами як частиною загальних глобалізаційних явищ сучасного світу. Якщо в перше десятиліття незалежності міграції населення мали характер пострадянських, «сімейних» переміщень, своєрідного заповнення етнічної ніші або відновлення історичного status quo, то в останні п'ять років характер, причини і якості міграційних процесів кардинально змінилися. Фактично вони набули

* Стаття підготовлена на основі щорічних звітів відділу статистики населення Головного управління статистики у Харківській області.

ознак аналогічних процесів, що мають місце в сусідніх країнах, таких, як Польща та Росія. Транзитна міграція внаслідок ряду об'єктивних обставин змінюється імміграцією в Україну, про що свідчать статистичні дані щодо кількості прибулих в країну за останні три роки.

Звичайно, перспектива перетворення України на країну іммігрантів, про що говорить Блер Рубл в книзі «Капітал розмаїтості», – справа далекого майбутнього, але вже сьогодні є підстави для підвищеної уваги до міграційних процесів та ролі в українському суспільстві переселенців з інших країн. Україна в демографічному плані нагадує «атмосферну зону низького тиску». Світова тенденція збільшення населення і ступінь інтеграції нашої країни в світову спільноту вже найближчим часом актуалізує проблему прийняття іммігрантів. До того слід звернути увагу на світові тенденції управління міграційними потоками: перенаправлення, якісної фільтрації мігрантів, лімітування обсягів тощо. В глобальному плані Україна може опинитися в ролі привабливої лакуни, яку намагатиметься використати європейська спільнота для позбавлення надлишків міграційних потоків.

Слід зауважити, що в Україні склався занадто чутливий загальний демографічний фон для розвитку міграційних процесів. По-перше, демографічна криза 1990-х призвела до скорочення населення з 52,2 мільйонів у 1991 р. до 46 728 541 у 2006 р. Співвідношення народжуваності і смертності почало змінюватися з 2000 р., але й досі смертність значно перевищує народжуваність.

По-друге, брак працездатного населення, який відчувається сьогодні в країні, – наслідок цього стрімкого скорочення мешканців України за останні роки. Безумовно, на фоні щорічної депопуляції в 250–350 тисяч протягом останніх 10 років, приріст 14 тисяч іммігрантів за 2006 рік – це не надто відчутна демографічна зміна (скорочення населення за 2006 р. – 283,5 тис.). Але тенденція зростання позитивного сальдо міждержавної міграції в Україні і зростання його у кілька разів (більш ніж втричі за 2005–2006 рр.) дають підстави для прогнозування суттєвих змін етнічної структури працездатного населення країни.

По-третє, утворення диспропорції демографічних змін в регіонах України. Співвідношення еміграційного і імміграційного потоків в Україні в цілому має позитивне сальдо (в 2005 р. + 4583 особи, в 2006 р. + 14 245 осіб), але приріст населення є лише в 7 регіонах з 25. 18 регіонів мають втрати населення в 2006 р. від 4757 осіб

Харків як північно-східний пункт української осі активності...

(Кіровоградська область) до 206 (Миколаївська область). З семи регіонів, де зафіксовано приріст, тільки п'ять зазнали відносно суттєвого (понад 1000 осіб) збільшення населення, це: Київська область (+1459) і м. Київ (+26691), Одеська (+7297), Харківська області (+4586), АР Крим (+3847), Дніпропетровська область (+1646).

Нерівномірність міграційних процесів у регіонах призводить до виділення областей з найбільшою динамікою приросту населення. Зменшення темпів депопуляції в семи областях України відбувається винятково за рахунок міжрегіональної та міждержавної міграції, при цьому слід відзначити питому вагу останньої (у Харківському регіоні в 2006 р. 14,3 % усіх іммігрантів склали іноземці).

Виходячи з названих характеристик фону розвитку міграційних процесів в Україні, чітко окреслюються загальні демографічні проблеми:

– «Заміщення» працездатного населення України. Протягом 2006 р. державу залишило 751 637, а прибуло 765 882 особи. Працездатних осіб, які виїхали за межі країни в 2005–2006 рр., – 70,2 %, працездатних іммігрантів – 77,2 %. Співвідношення серед емігрантів та іммігрантів осіб, які не досягли працездатного віку та у віковій категорії 15–19 років: відповідно 17,2 % та 20,7 %.

– Приріст «азійської» складової етнічного складу України. Серед осіб, які прибули в Україну в 2006 р., понад 65 % – вихідці з Середньої Азії, Кавказу та Закавказзя. (В Криму їх кількість перевищує 85 % від загальної кількості прибулих).

– Дисбаланс забезпечення регіонів трудовими ресурсами – ще одна з найгостріших демографічних проблем, яка безпосередньо є наслідком міграційних процесів. Фактично в Україні визначилася своєрідна вісь притоку людських ресурсів, яка проходить від Харкова на північному сході через Придніпров'я (Київ, Дніпропетровськ) на південний захід до Одеси.

Демографічний стан регіонів і стан міграційних процесів слугують своєрідним індикатором економічного благополуччя і привабливих перспектив розвитку областей. Першочерговими чинниками зростання кількості мігрантів в області є потреба в робочій силі, рівень оплати праці, можливість розвитку бізнесу та розгалужена система освітніх закладів. Але симптоматичним є той факт, що збільшення притоку іммігрантів відчувають поліетнічні та російськомовні міста.

Традиційна поліетнічність таких міст, як Одеса або Харків сприяє толерантному ставленню місцевого населення до мігрантів та їх швидкій адаптації. Місцеві громади доволі ліберально ставляться до існування і розвитку емігрантських громад, які перетворились на органічний компонент вітчизняної урбаністичної культури. Прикладом вдалого інкорпорування в структуру українського міста є в'єтнамська громада в Харкові, яка сприяла появі й успішному розвитку декількох великих фірм, з яких найпотужніші – корпорації Техноком та Sun Group.

Мовний фактор зумовлений походженням іммігрантів з колишніх радянських азійських та кавказьких республік, де російська мова мала статус офіційної мови міжнаціонального спілкування. Цей чинник полегшує процес адаптації і визначає російськомовні регіони як зони сприятливого адаптаційного клімату для іммігрантів. У жодному з україномовних регіонів не відбувається такого напливу іммігрантів ні з закордону, ні з регіонів України. Показовими з цього погляду є дані про використання мов сім'ями іммігрантів для спілкування з оточенням, наведені в книзі «Нетрадиційні» мігранти у Києві»: 70,4 % обирають російську мову.

Таким чином, очікування того, що Україна через певний час перетвориться на країну емігрантів, мають достатньо вагомі підстави, але це буде перетворення не всієї країни, а лише певних регіонів. Стрибокподібне збільшення сальдо міграції змушує до проведення всебічного аналізу міграційних процесів, прогнозування демографічної, соціальної та економічної ситуації та опрацювання чіткої державної програми з міграції.

Міграційні процеси в Харкові та в Харківському регіоні

Харківський регіон входить до визначеної осі інтенсивних міграційних процесів. Тут, так само, як і в Київській області, завжди зберігалось позитивне сальдо загальної міграції, а кількість населення, охопленого міграційними процесами, постійно перевищувала 100 тис. осіб. Але з 2001 р. простежується чітка тенденція до скорочення обсягів міграцій в регіоні та зменшення їх позитивного сальдо.

**Демографічні показники та обсяги міграційних потоків
у Харкові та регіоні**

Рік	Чисельність населення (в тис.)		Сальдо міграції (всі потоки)		Загальна кількість осіб, що охоплені міграційними процесами в регіоні (в тис.)	Сальдо міждержавної міграції	
	Харків та область	м. Харків	Харків та область	м. Харків		Харків та область	м. Харків
2003	2851,1	1444,9	4053	6884	115,3	-2139	-1174
2004	2832,7	1445,2					
2005	2813,4	1443,6	5159	6484	105,3	790	770
2006	2797,5	1441,6	4586	4995	102,9	655	669

Слід зауважити, що відносно невелике зменшення чисельності населення Харкова – це наслідок саме міграційних процесів. При співвідношенні смертності і народжуваності (на 1000 населення) – 5,6 у 2005 р. та – 4,8 у 2006 р. місто втратило у відповідні роки лише 1600 і 2000 осіб, а не 8000 і 6900 при такому співвідношенні.

У загальному обсязі міграції в харківському регіоні більша частина – це міжрегіональна міграція. Область залишається привабливою зоною для переселенців із сусідніх областей: Донецької (16 % від всіх прибулих за 2005–2006 рр.), Луганської (13,4 %), Полтавської (10,6 %), Сумської (9,3 %) і Дніпропетровської (7,9 %).

Слід звернути увагу на зміни показників міжрегіональної міграції вікової категорії – від 15 до 29 років. Це наймобільніша вікова група, яка складає більшу частину всього населення, задіяного в міграційних процесах.

Динаміка кількості мігрантів у віці від 15 до 29 років

Рік	Кількість прибулих			Кількість вибулих			Сальдо		
	15-19	20-24	25-29	15-19	20-24	25-29	15-19	20-24	25-29
2003	8607	3117	1866	2240	5202	1797	6367	-2085	69
2005	8838	2930	1785	2239	5798	1722	6599	-2868	63
2006	9253	3275	1772	2156	6806	1789	7097	-3531	-17

На кількість мігрантів визначеної вікової групи впливає здебільшого «освітній чинник». У Харкові 84 вищих навчальних заклади I–IV рівнів акредитації, з яких 74 – державні. Значний приріст вікової категорії 15–19 років – вступ до навчальних закладів; відтік категорії 20–24 – закінчення ВНЗ. Але зменшення стабільно позитивного сальдо вікової категорії 25–29 у 2006 р. потребує особливої уваги, оскільки збереження цього показника в наступні роки може вплинути на якісні характеристики робочої сили регіону.

Наявність розгалуженої системи освіти в Харкові позначається і на показниках міждержавної міграції. 36 навчальних закладів з 84 мають ліцензію на підготовку іноземних студентів. На сьогодні в місті навчається 9721 іноземець.

Характерною ознакою зовнішнього міграційного процесу є стабільне позитивне сальдо населення працездатного віку та молодшого за працездатний. Саме ці категорії визначають якісні характеристики ринку робочої сили та свідчать про тенденції осідання мігрантів у Харкові.

Динаміка чисельності мігрантів у працездатному віці

Рік	Кількість прибулих			Кількість вибулих			Сальдо		
	Молодше за працездатний вік	Працездатного віку	Старше за працездатний	Старше за працездатний	Старше за працездатний	Старше за працездатний	Старше за працездатний	Старше за працездатний	Старше за працездатний
2003	224	2062	341	637	3214	915	-413	-1152	-574
2005	229	2354	467	217	1558	457	12	768	10
2006	179	2029	370	178	1401	344	89	622	255

Харків має всі ознаки привабливої зони для мігрантів, але найголовніше – це наявність робочих місць з відносно високим рівнем оплати праці. Завдяки підвищенню рівня оплати в галузі будівництва (від 500–1000 у.о. на місяць) суттєво скоротився відтік робочої сили до Росії та Європи. До розпаду Радянського Союзу в місті були зосереджені найпотужніші в Україні підприємства з виробництва будматеріалів та монтажні організації. Харківський завод ДБК-1 за обсягами виробництва в 1980-х роках займав перше місце в СРСР та Європі. Розвиток цієї галузі економіки сьогодні сприяє забезпеченню роботою десятків тисяч фахівців різної кваліфікації.

Вихід із кризи і підписання масштабних контрактів такими промисловими гігантами як «Турбоатом», «Електроважмаш», «ФЕД», Авіаційний завод сприяло розвитку потреб у робочій силі. Фактично, можна говорити про здійснення прогнозу, який ще в середині 90-х висловив З. Бжезінський під час візиту до Харкова. Харків як місто високотехнологічних, наукоємних виробництв важко переживав кризу, але стабілізація економічного життя в країні веде до відновлення і швидкого зростання саме таких економічних центрів. На цьому етапі виникає певна проблема якості робочої сили, і міграційні процеси значно сприяють її вирішенню.

Харків, як і всі міста осі активності міграційних процесів в Україні, зіткнувся з проблемою «заміщення» висококваліфікованої

робочої сили робітниками низького рівня підготовки. Цей процес має для міста надзвичайне значення, оскільки Харків як науковий і освітній центр продовжує втрачати кадри вищої кваліфікації. Так, у 2003 р. за межі країни з нашого міста виїхали 10 кандидатів та 1 доктор наук. Відтік науковців протягом наступних років зменшився, але тенденція залишається незмінною: місто втрачає кадри високої кваліфікації.

Проблема «заміщення» пов'язана з якісними ознаками еміграції. Міждержавна міграція в Харківській області вікової категорії старше 16 років має в 2006 р. позитивне сальдо – 654 особи. 2399 осіб, що прибули до регіону, та 1745, що вибули до інших країн. За рівнем освіти серед осіб, що вибули, 40,28 % мали вищу (серед цієї категорії мігрантів 2 особи мали ступінь кандидата наук), 54,15 % – повну загальну середню, 4 % – базову середню, 1,5 % – початкову освіту. Натомість Харків прийняв осіб з вищою освітою 25,51 % від загальної кількості емігрантів вказаної категорії (серед яких 1 доктор наук), з повною загальною середньою – 69,2 %, з базовою середньою – 4,12 %, з початковою – 1 %.

Динаміка міграції населення старше 16 років за рівнем освіти

Рік	Всього		Вища		Повна середня		Базова середня		Початкова		Не мали освіти	
	емігранти	іммігранти	емігранти	іммігранти	емігранти	іммігранти	емігранти	іммігранти	емігранти	іммігранти	емігранти	іммігранти
2003	4129	2403	2402	1114	1468	1164	205	89	46	32	8	4
2005	2043	2821	1264	1317	667	1384	92	97	18	22	5	1
2006	1745	2399	703	612	945	1660	70	99	25	24	2	4

Безумовно, на динаміку міграційних процесів осіб вікової категорії старше 16 років впливає «освітній чинник», але в загальному обсязі міждержавної міграції особи студентського віку (15–24 роки) складають 33 % і 43 % від осіб працездатного. З цієї групи мігрантів лише 44 % – студенти, а інші працюють на підприємствах Харкова.

Харків як північно-східний пункт української осі активності...

290 підприємств міста мають дозвіл на прийняття на роботу іноземних фахівців.

Таким чином, повертаючись до тези про «заміщення» кваліфікованої робочої сили Харкова робітниками низької кваліфікації, можна стверджувати, що цей процес відбувається, але поки що не в значних масштабах. Вказана тенденція простежується і найближчим часом матиме зростання, яке в свою чергу пов'язане із загальними демографічними проблемами (старіння населення і зменшення темпів депопуляції за рахунок іммігрантів).

Інтенсивний розвиток міграційних процесів, вплив представників різних народностей приводять до відчутних змін етнічного складу населення регіонів, що перебувають в смузі активної міграції.

За статистикою, лише 67 % осіб, які вибули за межі України, – громадяни нашої держави. За національним складом серед вибулих 37 % – українці, 17 % – росіяни, 10 % – євреї, 36 % – інші національності.

Понад 70 % емігрантів з Харкова обирають країни Європи (23 % від загальної кількості тих, хто вибув) та Росію (47 %), тоді як 22 % переселяються до азійських країн [головним чином Китай (5 %) та Ізраїль(7 %)], 7 % до країн Америки і 2 % до Африки.

У той же час розподіл потоку іммігрантів суттєво відрізняється від еміграційного: з країн Європи до України прибуває лише 46 % від усіх іммігрантів (39 % з Росії), тоді як 48 % – з Азії, 4 % – з Африки.

За кількістю іммігрантів, які прибувають у Харків протягом останніх трьох років, можна скласти такий рейтинг країн:

- перше місце займає В'єтнам – 10 % від загальної кількості переселенців і 21 % від переселенців з Азії;
- друге – Грузія – відповідно 5,4 %, 11,3 %;
- третє – Азербайджан – 5,2 %, 11 %;
- четверте – Китай – 5 %, 10,5 %;
- п'яте місце належить Ізраїлю – 4,1 %, 8,5 %.

Стабільно велика кількість іммігрантів прибуває до Харкова з Таджикистану, Узбекистану і Туркменістану (з кожної країни 50–100 осіб на рік).

Таким чином, уже найближчим часом Харків відчує значне збільшення азійської компоненти етнічного складу, але проблема забезпечення потреби в робочих руках промислових гігантів зали-

шиться, оскільки основна маса іммігрантів спрямовується в сферу послуг, а не виробництва.

Міграція є надзвичайно складним соціальним явищем. Це частина глобальних цивілізаційних процесів, яка суттєво впливає на формування економічного, соціального, політичного життя сучасного світу. Це явище значною мірою потребує дослідження як у всесвітньому, так і регіональному масштабі.

Зростання кількості людей, які залучені до міграційних рухів, викликано чинниками економічного, демографічного, політичного, екологічного характеру. Припинити чи обмежити міграційні потоки майже неможливо, про що свідчить практика таких країн, як США, Франція, Голландія. Але слід замислитися над можливістю використання міграційних рухів на користь національних держав. Міграція – це не раптова і безглузда стихія. Це природний процес, своєрідний рушій людської історії і всесвітньої цивілізації. Тому немає причин для його негативного сприйняття. Завдання національних держав сучасності – не стільки протидія і контроль міграційних потоків, скільки пристосування до умов всесвітнього міграційного руху.

На теперішній час Україна опинилася в надзвичайно вигідних умовах для побудови раціональної міграційної політики. Обсяги міграційних рухів ще не вийшли за межі, які неможливо контролювати. Відтік робочої сили за кордон корегується появою робочих місць та рівнем заробітної плати в регіоні. Це наочно простежується на прикладах Києва, Харкова і Одеси, які за останні три роки перетворилися на привабливі міграційні регіони як для українських громадян, так і іноземців. Стабілізація економічного становища слугує найпотужнішим важелем для зменшення відтоку населення.

Проблема забезпечення українських підприємств робочою силою також значною мірою може бути вирішена за рахунок використання міграційних потоків. Приклад вдалої практики розв'язання такої проблеми демонструє Чехія, де існує програма підбору серед мігрантів робітників необхідної кваліфікації і фаху.

Так само і диспропорції у розвитку міграційних процесів у різних регіонах України можна скорегувати через запровадження спланованої державної політики щодо іммігрантів. Прикладом здійснення такої політики може бути Німеччина, де особам, які прибувають на постійне проживання, рекомендується певний регіон.

Харків як північно-східний пункт української осі активності...

Безумовно, міграційна політика не може зводитися до заборон, тотального міліцейського контролю, закриття кордонів. Вона потребує копіткої роботи в галузі економічних і соціальних програм. Прогнози демографічної ситуації в країні дають змогу говорити про створення програм із залучення іммігрантів на значний термін до 25–50 років.

Нова міграційна політика Євросоюзу, яка здебільшого скерована на обмеження міграційних потоків і їх якісну фільтрацію, значно вплине на піднесення привабливості України для мігрантів з Азії і Африки. Байдужість і неухважність вітчизняної влади до формування міграційної політики загрожують кількома негативними наслідками:

- втратою можливості корегувати міграційні рухи в країні і використовувати їх позитивний потенціал;
- погіршення якісних показників міграції;
- використання Євросоюзом України для спрямування надлишків мігрантів, оскільки ступінь інтеграції нашої держави в глобальні світові процеси зростає.

Жоден із соціальних процесів не є небезпечним сам по собі. Ступінь небезпечності визначається можливістю передбачення розвитку ситуації і використання її позитивного потенціалу. Загрозу можуть становити процеси незрозумілі чи некеровані. Міграційні процеси важко, чи майже неможливо підкорити тотальному контролю, але сформуванню певних умов для їх розвитку – це завдання держави, яка турбується про своє майбутнє. Тому перед Україною стоїть завдання адекватного адаптування сучасної національної держави до міграції як об'єктивного явища світового розвитку.

Анжела Стацак,
*ад'юнкт Харківського Національного
університету внутрішніх справ*

ДЕРЖАВНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА, МІГРАЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА МІГРАЦІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ В УКРАЇНІ ТА ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ

Проблема відтворення населення негативно позначається на усіх сферах життєдіяльності нашої країни. Одним із шляхів її вирішення є ефективна й раціональна імміграційна політика. Зважаючи на загальні чинники та причини виникнення світових міграційних потоків, є країни-донори, економічний та соціально-політичний стан яких спонукає громадян до виїзду за кордон у пошуках кращого життя. У той же час є попит на таких громадян у країнах-акцептантах. Такі держави не тільки привабливі для тих, хто шукає кращої долі за кордоном, а й самі відчувають потребу у притоці людських ресурсів. До 2003 р. Україна стала однією з держав Східної Європи, що найбільш стрімко втрачала своє населення – депопуляція склала 8% [1]. Станом на 2007 рік за даними Фонду народонаселення ООН в Україні коефіцієнт депопуляції становить 7,6 і є найбільшим у Європейському регіоні [2]. При цьому тенденція до зниження демографічних показників прогнозується щонайменше на найближчі п'ятдесят років. У зв'язку з цим виникає потреба заповнення вакууму, що формується на ринку праці, а особливо, заповнення працездатними ресурсами «непрестижних» робочих місць. На відміну від країн, чия економічна система була побудована на використанні іноземної робочої сили, український ринок праці ще не зазнав значної сегментації, але вже сьогодні має місце тенденція до формування секторів економіки, в яких праця іноземних трудівників користується найбільшим попитом – торгівля, сфера харчування, промисловість, сільське господарство, сфера послуг та розваг. Незаперечним є той факт, що іноземні працівники створюють частину валового внутрішнього

продукту, розширюють доступ до товарів та послуг для незаможної частини населення. Яскравим прикладом вдалого заповнення ніші у сфері надання послуг у Харківському регіоні є досвід в'єтнамського земляцтва, яке сьогодні надає медичні, торговельні, розважальні послуги, має промислові комплекси з виготовлення продуктів харчування, залишаючись одним з найбільших платників податків у Харківській області.

У зв'язку з незаперечною важливістю регулювання питань міграції для подальшого економічного розвитку країни постає питання про міграційну політику України. Будь-яка політика – це вибір певних рішень та засобів їх реалізації в конкретній сфері життєдіяльності суспільства. Це інструмент впливу на різні соціальні процеси, в число яких входить і міграція населення. Міграційна політика – це система загальноприйнятих на рівні владних структур ідей та засобів, за допомогою яких держава має на меті досягти певних визначених завдань [3]. Завдання міграційної політики формуються в руслі міграційної концепції країни та ситуації, яка склалася в міграційній сфері. Гострота міграційних проблем визначає вибір пріоритетів, черговість розв'язання тих чи інших завдань. Як уже зазначалося, Україна переживає демографічну кризу тому, на наш погляд, першочерговим завданням національної міграційної політики має стати вирішення проблеми забезпечення трудовими ресурсами українського ринку праці. При цьому може бути використано два сценарії. Перший – сценарій без імміграції, орієнтований лише на власне населення. Цей шлях передбачає функціонування в умовах скорочення кількості населення і трудових ресурсів [1]. Оскільки трудові ресурси скорочуються вельми стрімко, а розвиток працезберігаючих технологій в Україні не достатньо швидкий для того, щоб хоча б частково компенсувати падіння працездатних ресурсів, то в таких умовах економічний спад розвитку неминучий. Економічний спад веде за собою падіння рівня життя, скорочення доходів та заробітної плати, скорочення соціальних програм та пенсійного забезпечення. Країна буде змушена піти на непопулярні заходи – збільшення пенсійного віку, подовження тривалості робочого дня, введення квот на здобуття вищої освіти. При скороченні людських ресурсів неминучим стане скорочення інститутів, які гарантують державну безпеку – армії, міліції та систем державного управління. Єдиним імовірним позитивним результатом такого

сценарію є можливість збереження етнокультурної своєрідності українського народу (достатньо сумнівний результат, зважаючи на різномірність українського суспільства, етнічну насиченість українських територій).

За другим сценарієм Україна вирішує демографічні проблеми за допомогою заміщуючої імміграції, яка дає змогу досягти основних показників поліпшення демографічної ситуації – стабілізації загальної кількості населення та стабілізації кількості працездатного населення [1]. Приток робочої сили дасть змогу забезпечити подальше економічне зростання, і, як наслідок, – підвищення рівня життя, збільшення пенсій та соціальних виплат, збереження системи освіти тощо. Завдяки використанню більш дешевої праці мігрантів у деяких сферах економіки створюються умови для збільшення споживчої активності населення [1], що позитивно впливає на загальний рівень економічного зростання.

Деякі опоненти теорії імміграційного заміщення обстоюють пріоритет підвищення народжуваності перед залученням іноземних трудових інвестицій. Але фактично ця точка зору не відповідає українським реаліям, оскільки одночасно не можливо підвищити народжуваність у країні з достатньо нестабільною політичною та економічною ситуацією, а до того ж навіть при ідеальній ситуації перевищення народжуваності перед смертністю країні необхідно принаймні 20–25 років, щоб новонароджені громадяни досягли працездатного віку, у той час, коли міграційна політика здатна на швидкий ефект. Отже, питання необхідності залучення іноземної робочої сили є об'єктивною необхідністю. Крім того, величина міграційного потоку може регулюватися державою залежно від поставлених цілей, на відміну від політики в галузі народжуваності, де процеси є суто сімейними, внутрішніми. До того ж, необхідно усвідомлювати, що орієнтація на сценарій заміщуючої імміграції та збільшення притоку мігрантів зовсім не суперечить політиці заохочення підвищення рівня народжуваності [1].

Хоча і такий сценарій містить у собі ризики: найбільші з них – зростання напруження на етнокультурному ґрунті, активізація націоналістичних рухів, спекулювання міграційною тематикою у політичній боротьбі [1]. Також існують ризики посиленої маргіналізації великих міст, конкуренції «своїх» та «чужих» за робочі місця, по-

силення етно- та мігрантофобії, поглиблення соціальної та матеріальної стратифікації у суспільстві [1].

Звичайно, обидва сценарії є крайніми і суто теоретичними, але необхідно все ж чітко визначити пріоритети при формуванні національної міграційної політики. При цьому підходимо до питань державного міграційного регулювання та міграційного менеджменту. Саме по собі державне міграційне регулювання уявляється нам як комплекс заходів владного економічного, соціального та політичного характеру, спрямованих на втілення в життя міграційної політики країни. До міграційного регулювання насамперед належить правовий комплекс, який регулює правовий режим в'їзду, виїзду, транзиту та умови перебування іноземних громадян та осіб без громадянства в Україні. Слід зазначити, що Україна характеризується достатньо статичним правовим комплексом і має відносно жорстке імміграційне законодавство в порівнянні з іншими країнами. Більше того, на жаль, дотепер відсутній чіткий правовий механізм легалізації незаконних трудових мігрантів на території України. Крім того, починаючи з 2003 р., Україна щорічно зменшує імміграційні квоти (згідно з розпорядженнями Кабінету Міністрів України – 2003 р. – 23 982, 2004 р. – 15 130, 2005 р. – 12 022, 2006 р. – 9 514), незважаючи на те, що у великих містах гостро стоїть питання забезпечення виробництв низькокваліфікованою робочою силою, спеціалістами за технічним фахом, недостатнім є забезпечення трудовими ресурсами комунальних та державних підприємств, які практично не можуть конкурувати з приватними підприємствами за рівнем заробітної плати.

Проблеми ефективного державного регулювання у сфері прийому трудящих-мігрантів пов'язані з:

- дослідженням, оцінкою та прогнозуванням браку робочої сили на національному рівні стосовно і висококваліфікованої, і низькокваліфікованої (некваліфікованої) робочої сили;
- аналізом національного ринку праці, який дав би змогу визначити, чи здатна трудова імміграція частково або повністю подолати несприятливі демографічні тенденції, особливо скорочення чисельності працюючого населення та оцінити її вплив на доступність соціальних гарантій для майбутніх поколінь;
- захистом національної робочої сили у разі прийому великої кількості трудящих-мігрантів (у зв'язку з можливим демпінгом цін на працю);

- заходами, які слід вживати для запобігання експлуатації праці іммігрантів на робочих місцях і в цілому у суспільстві;
- заходами з попередження чи скорочення нелегальної трудової міграції, які є необхідними для правомірності та ефективності національної політики прийому мігрантів [4].

Однак, якщо взяти до уваги транснаціональну природу трудової міграції, механізми державного регулювання, розроблені лише на національному рівні, будуть недостатньо дієвими та ефективними для розв'язання всіх проблем, що постають. Таким чином, концепція державного регулювання має бути заснована на двосторонніх, регіональних та багатосторонніх механізмах, що діють на рівні як формального, так і неформального співробітництва, та будуть формувати й доповнювати національні підходи.

З цього погляду важливо не залишати поза увагою міжнародні правові рамки, що забезпечуються нормативними актами про права людини та про працю, оскільки вони являють собою модель розвитку національних законодавчих структур для захисту прав трудящих-мігрантів [4].

Як зазначалося, значну роль у регулюванні міграційних процесів та формуванні державної міграційної політики відіграють міжнародні механізми співробітництва. Офіційні механізми міждержавної співпраці – це по суті юридично закріплені договірні зобов'язання, що стосуються співробітництва у сфері трудової міграції, які держава прийняла на двосторонньому, регіональному чи глобальному рівнях [4]. Зважаючи на історично сформовані етнокультурні, політичні та економічні зв'язки з державами пострадянського простору, традиційно українська міграційна політика та національне міграційне регулювання було спрямовано на спрощення міграційної взаємодії з країнами-учасницями Співдружності Незалежних Держав (СНД). Регіональна інтеграція в СНД проводилася на різноманітних рівнях, при цьому її результати не можна назвати однозначними. В 1992 р. було укладено Угоду про безвізове переміщення громадян СНД по території Співдружності, але половина країн СНД, включаючи Російську Федерацію, згодом розірвали цю Угоду, віддавши перевагу двосторонньому регулюванню [4]. 15 квітня 1994 р. всі країни-члени СНД підписали Угоду про співробітництво в сфері трудової міграції та соціального захисту трудящих-мігрантів. Цей доку-

мент заснований на принципах Міжнародної організації праці та містить такі положення:

- взаємне визнання дипломів та інших документів, що стосуються визначення кваліфікації і трудового стажу;
- правила працевлаштування в країні призначення;
- усунення подвійного оподаткування;
- рівноправність між трудящими-мігрантами та громадянами країни прийому у відношенні соціального забезпечення, соціального страхування та медичного обслуговування;
- можливість переказувати доходи і заощадження.

Втім сфера застосування означеної Угоди є досить обмеженою, оскільки стосується лише законних довготривалих робітників-мігрантів та виключає членів їх родин. Передбачалося, що Угода буде реалізовуватись через укладення двосторонніх угод, більшість з яких так і не було прийнято до цього часу.

Як додаток до Угоди 1994 р. країни СНД в 2003 р. розробили проект Конвенції про правовий статус робітників-мігрантів та членів їх родин – перший міжнародний документ в регіоні, спрямований на їхній захист. Проект Конвенції передбачає рівноправність робітників-мігрантів та громадян у сфері оплати праці, умов зайнятості, соціального страхування, доступу до захисту своїх прав у суді та ін. Він також передбачає спеціальні заходи, що стосуються захисту прав жінок та дітей мігрантів. Однак, робота над положеннями цього документа і досі триває. У 1998 р. країни СНД також прийняли Угоду про боротьбу з незаконною міграцією, яка містить положення, що стосуються припинення незаконної міграції, положення про висилку, реадмісію та обмін інформацією. В цій Угоді незаконний мігрант визначається як особа, яка займається незаконною діяльністю [4]. Крім того, 19 вересня 2003 р. у м. Ялта Україна, Росія, Білорусь та Казахстан уклали Угоду про створення єдиного економічного простору (ЄЕП). Ст. 1 цієї Угоди визначає ЄЕП як «... спільний економічний простір, що поєднує митні території країн-членів, які застосовують засновані на однорідних принципах економічні механізми регулювання, що забезпечують вільне переміщення товарів, послуг, капіталу та трудових ресурсів в межах єдиного економічного простору, єдину зовнішню політику, податкову, валютну і фінансову політику... Головніми цілями ЄЕП є: співробітництво у сфері торгівлі та інвестицій для забезпечення

сталого розвитку економічних систем країн-членів, збільшення економічного потенціалу з метою зміцнення конкурентоспроможності цих економічних систем на міжнародних ринках, а також координація строків та умов їх приєднання до Всесвітньої торгової організації» [5]. Проте ця Угода не справила значного впливу на обмін трудовими ресурсами між країнами-учасницями, не дала значного притоку в Україну постійних чи тимчасових трудових мігрантів.

Звичайно, налагодження стабільного легального імміграційного потоку в Україну стосується проблем міграційного менеджменту. Поняття міграційного менеджменту є на сьогодні досить новим для України. Під міграційним менеджментом розуміється вплив на міграційні процеси з метою їх упорядкування. Але на відміну від міграційного регулювання менеджмент є, на наш погляд, більш широким поняттям, оскільки до менеджменту залучаються не тільки державні інституції, а й недержавні підприємства, організації, правові та економічні групи, які намагаються безпосередньо чи опосередковано впливати на міграційну політику та ситуацію в країні. Слід зазначити, що більшість науковців не мають однозначної точки зору з приводу того, яким чином треба визначати поняття міграційного менеджменту. Більшість все ж ототожнюють його з міграційною політикою та міграційним регулюванням, висловлюючи думку, що «міграційна політика... є продуктом політичної системи та виражається в менеджменті міграційними процесами» [6], «міграційна політика – прерогатива не тільки держави, але й суспільних інститутів» [1]. Очевидно, така точка зору сформувалася з огляду на походження слова «менеджмент», що дослівно у перекладі означає «управління», «керівництво» (англ.). Проте слід відмітити, що у даному разі поняття менеджмент повинно трактуватися більш широко. На думку О. Тюрюканової, «концепція міграційного менеджменту... до певної міри аналогічна традиційному тлумаченню менеджменту в економічній теорії та соціології» [1], тобто, до налагодження сталих міграційних процесів у конотації з власними інтересами включаються різні зацікавлені учасники – держава, емігрантські мережі та діаспори, політичні та громадські інституції, рекрутерські агентства тощо. Звичайно, існуючи як самостійне явище, міграційний менеджмент є ефективним лише у разі чітко визначеної міграційної політики та міграційного регулювання як засобу її здійснення. Успішне керування міграцією потребує

тісної взаємодії та спільної координації Кабінету Міністрів, насамперед – Міністерства праці, внутрішніх справ та Міністерства закордонних справ, налагодження взаємодії цих владних структур з громадськими організаціями. Це насамперед допоможе налагодити офіційні легальні канали міграції, зробить механізм доступу на ринок праці іноземної робочої сили прозорим та зрозумілим, допоможе подолати негативні наслідки нерегульованої міграції.

Слід окремо зупинитися на ролі міграційного менеджменту при вирішенні питань інтеграції та адаптації іммігрантів у країні прийому. Значним чинником впливу (як позитивного, так і негативного), на нашу думку, є діяльність неформальних мереж та громадських організацій, які формують імідж іммігранта, інформаційно орієнтують суспільство на певні сценарії взаємодії з «чужинцями» – толерантні чи сценарії протистояння. Необхідно зазначити, що держава у процесах формування іміджу іммігрантів та ставлення до них населення відіграє все ж меншу роль, оскільки традиційно довіра суспільства є більш високою до неформальних мереж та груп (особливо до тих, чії погляди та інтереси підтримує певна верства населення), ніж до державних владних інституцій. А тому особливо важливим є питання розвитку та підтримки державних програм через мережу громадських організацій.

Зважаючи на демографічні проблеми України та усвідомлення необхідності залучення на її ринок праці значної кількості іноземної робочої сили, не можна обійти увагою проблему «обживання» іноземців на новому місці, «звикання» до них місцевого населення. І основним аспектом адаптації та інтеграції прибулих робітників-мігрантів є формування у суспільства усвідомлення необхідності та бажаності залучення таких трудівників, інформаційна робота у напрямі роз'яснення того, що іммігранти не споживають, а створюють національний продукт, є платниками податків до державної казни, не відбирають робочі місця, а лише заповнюють їх там, де у цьому є потреба. Проте, звичайно, така робота не може бути односторонньою, тобто, спрямованою лише на інформатизацію місцевого населення. Тут ми знову звертаємося до поняття міграційного менеджменту як до певних управлінських дій з боку всіх зацікавлених суб'єктів. Якщо у роботі з інформатизації місцевого населення відносно умов та необхідності прибуття іноземної робочої сили основними учасниками є і громадські організації, і держава, то у роботі з іммігрантами держава-

реципієнт практично не відіграє інформаційної ролі (окрім офіційного інформування з правових аспектів перебування). Тут основним учасником менеджменту виступають неформальні мережі, що склалися чи складаються у середовищі іммігрантів. Неформальні мережі (їх керівники, лідери) формують стереотип поведінки іммігранта у країні прийому, його сприйняття місцевого населення, певні дії, спрямовані на соціально-культурну інклюзію чи ексклюзію. Тому дуже важливо побудувати державну імміграційну концепцію так, щоб уникнути соціально-культурного усунення прибулих іноземних працівників. Оскільки вирішальний авторитет у роботі з іноземними громадянами мають неформальні мережі та певні формальні організації, державний міграційний менеджмент повинен бути побудований так, щоб опосередковано (через згадані мережі та організації) доносити потрібну інформацію до іммігрантів, формувати у них поняття належної поведінки у приймаючому суспільстві.

Для наочної ілюстрації питань міграційної політики, міграційного управління та менеджменту звернемося до прикладу Харківського регіону як одного з найбільших осередків міграційного руху. Харківський регіон на сьогодні є третім за кількістю та інтенсивністю міграційних потоків після Київської та Одеської областей, зважаючи на свій високий економічний та науковий рівень [7], а також на особливості географічного положення. Звичайно, міграційна політика в Харківській області кореспондує з загальнонаціональною політикою в галузі прийому іноземних громадян, а отже, щорічно зменшуються квоти на легальну імміграцію до Харкова та області (згідно з постановами Кабінету Міністрів України: 2003 р. – 1657, 2004 р. – 1251, 2005 р. – 1004, 2006 р. – 789 осіб). Це значно впливає на формування структури ринку праці та послуг, формування бюджету Харківської області та місцевого бюджету м. Харкова, викликає потоки нелегальних мігрантів. Проте, на нашу думку, варто звернути увагу на поступову активізацію процесів місцевого міграційного менеджменту. Як зазначалося, Харків є привабливим центром імміграції завдяки відносно високому рівню розвитку економіко-соціальної інфраструктури, розвинутому ринку житла та формуванню ніш на ринку праці, які місцеві жителі заповнюють не в повному обсязі. Все це сприяє формуванню потоків міграції, що породжує поживлення процесів соціалізації та інтеграції прибулих у суспільство Харківського регіону, допомагає у формуванні нових учасників

міграційного менеджменту, таких, як групи іммігрантів, правозахисні групи, неурядові організації. Звичайно, формування нових мереж суб'єктів міграційного менеджменту позитивно впливає на адаптацію та інтеграцію іммігрантів, допомагає мігрантам та місцевому населенню швидше порозумітися. За твердженням Н. Шеховцової, мігрантів у Харкові «... приваблює відсутність міжнаціональних забобонів, лояльне ставлення до них населення» [7].

Отже, вважаємо, що на даному етапі розвитку українського суспільства, коли демографічні проблеми набувають все більшого значення, не можна недооцінювати роль міграційного менеджменту та державного міграційного регулювання. Від держави не вимагається надання прямої допомоги приїжджаючим чи надання їм більш значної уваги, ніж власним громадянам, держава лише повинна зробити кроки для створення рамочних умов їх прийому та інтеграції. В компетенції держави розробка адекватного законодавства з прийому мігрантів – їх реєстрації, розвитку ринку житла, порядку трудового найму, встановлення партнерських відносин з країнами-донорами робочої сили, стимулювання формування рекрутерських та інформаційних мереж, нагляд за дотриманням прав мігрантів тощо. Всі ці заходи допоможуть зробити Україну привабливою країною для легальних трудових мігрантів, що в кінцевому рахунку позитивно відіб'ється на її економічному та соціальному розвитку, надасть можливість поліпшити умови та рівень життя власних громадян, сприятиме інтеграції України в європейський та світовий економічний простір.

Література

1. Методология и методы изучения миграционных процессов: Междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Зайончковской Ж., Молодиковой И., Мукомеля. В. – М., 2007.
2. www.undp.org.ua
3. Юдина Т.Н. Миграция: словарь основных терминов. – М., 2007.
4. Баруа Н., Чолевинский Р. Руководство по разработке эффективной политики в области трудовой миграции в странах происхождения и назначения. – Вена, 2006.
5. www.en.wikipedia.org/wiki/Central_Asian_Cooperation_Organization.
6. Т. Hamter. European immigration policy: a comparative study. – Cambridge, 1985.
7. Шеховцова Н. Нелегалы в поисках «райской жизни». – газ. «Время» от 04.03.2006 г.

Оксана Іваць,
*здобувач кафедри соціальної роботи
Ужгородського Національного університету*

МІГРАЦІЙНІ НАСТРОЇ ЕТНІЧНИХ ГРУП ЗАКАРПАТТЯ

Загальні демографічні втрати, яких зазнала Україна в кінці ХХ сторіччя, підсилювалися негативними якісними змінами. Масова еміграція етнічних груп (євреїв, росіян, німців) з високим рівнем освіти [1] призвела до дефіциту кваліфікованих фахівців та значних економічних втрат. Крім того, повернення в Україну з республік Середньої Азії сотень тисяч депортованих (кримських татар, болгар, вірменів, греків) породжує негативне ставлення до звичаїв, традицій національних меншин, «пошуки ідеології «офірного цапа», коли причину всіх бід, невдач шукають не у собі, а у підступності чужинців» [2].

За останні п'ятнадцять років у Закарпатті проведено ряд досліджень з вивчення міграційної поведінки представників різних етнічних груп. Перш за все, це соціологічні дослідження відділу соціальних проблем Карпатського регіону Інституту соціології НАН України. Над проблемою міграційної поведінки етнічних груп Закарпаття багато років працюють І.І. Мигович, М.П. Тиводар, М.П. Макара, О.В. Пелін, П.В. Токар, В.В. Марина, М.П. Зан. З точки зору закарпатських дослідників міграційна поведінка не завжди адекватно відображає стан міжетнічних відносин і часто провокується стереотипними або суб'єктивними настроями.

Отже, метою статті є визначення динаміки міграційних настроїв етнічних груп Закарпаття на рубежі ХХ–ХХІ ст. Для досягнення застосуємо порівняння міграційних настроїв етнічних груп, які вимірювалися у регіоні відділом соціальних проблем Карпатського регіону у 1994 р., а також творчою групою науковців того ж відділу

Міграційні настрої етнічних груп Закарпаття

у 1998 р. Для перевірки наукових гіпотез, висунутих на підставі цих досліджень, буде здійснено порівняння з міграційними настроями етнічних груп, яке вимірювалося у 2005 р. студентами кафедри соціальної роботи УжНУ.

Міграційні настрої розраховуються як пропорція кількості респондентів, що мають намір емігрувати, до кількості тих, що мають намір залишитися у власній країні. Наприклад, міграційні настрої етнонаціональних груп Закарпаття 1994 р. в цілому склали 26,9 %. Найбільш високі міграційні настрої були притаманні німцям, виїзд яких згідно зі статистичними даними, складав у той час до 10 % від загальної кількості на рік. Найменші міграційні настрої спостерігалися у румунів (13,3 %), українців (16,5 %) та словаків (17,5 %). Міграційні настрої всіх інших етнічних груп були в межах середнього статистичного значення.

Головні напрямки еміграції у 1994 р. були пов'язані з Угорщиною, Австралією або Ізраїлем. Усі інші країни значно поступаються першій трійці. Навіть Німеччина, незважаючи на реально високу міграцію, на рівні настроїв значно поступалася «країнам мрії». Міграційні настрої до іншого сусіда Закарпаття – Словаччини, майже відсутні.

Головна гіпотеза, яка могла б пояснити високі міграційні настрої відносно еміграції в Угорщину, Австралію та Ізраїль, бажання угорців, українців та євреїв Закарпаття возз'єднатися з родиною. Аналіз мотивації міграційних настроїв підтвердив цю гіпотезу по відношенню до угорців, українців і словаків. Головна мотивація міграційних настроїв закарпатських євреїв – порівняно високий рівень злочинності в Україні [5]. В цьому вони дуже схожі на тих, хто збирався емігрувати у Німеччину, США, Францію, Чехію або Канаду. Третю групу склали Австрія й Швейцарія, у яких головна мотивація міграційних настроїв – матеріальні причини.

Відкритим залишається питання: «Чому практично тотожні за мотивацією міграційні настрої угорців і словаків є альтернативними за масштабом?»

Відповідь на це питання сформувалася в результаті панельного дослідження 1998 р. Згідно з результатами опитування, міграційні настрої в цілому зросли з 26,9 % до 53,1 %. Найбільш привабливими країнами стають Німеччина та США. Бажання виїхати у Німеч-

чину лише за 4 роки у мешканців Закарпаття зросло майже вдвічі, з 12,45 % до 23,63 %. Бажання виїхати у США – з 6,66 % до 12,81 %. Міграційні настрої щодо інших країн практично не змінилися.

Різке зростання в кінці 90-х років міграційних настроїв у напрямку Німеччини та США відбувалося вже за рахунок недавніх аутсайдерів: етнічних росіян (95,8 %) та словаків (80,0 %). Радикально змінювалася мотивація міграційних настроїв. Мотивація воз'єднання з родиною, яка домінувала на початку 90-х років, у кінці 90-х років поступається місцем іншим видам мотивації: потребам самореалізації або бажанню допомогти дітям. Саме в кінці 90-х років формуються зовсім нові «коридори міграції». На зміну південним напрямкам міграції – Угорщина, Ізраїль, Австралія – прийшли північні напрямки – Чехія, Німеччина або Франція, Канада, США. Австрія, яка була дуже значима в північному напрямку міграції, втратила активність, утворивши тісний зв'язок лише з Словаччиною.

На цьому етапі друга хвиля етнічної міграції почала активувати міграційні настрої титульної нації – українців. Якщо на першому етапі міграційні настрої українців були чи не найнижчими і склали 16,5 %, то на другому їх обсяг дійшов до 28,57 % у тих, хто ідентифікував себе українцем, та 31,95 % в «українців за паспортом» (офіційних українців).

Студентські дослідження міграційних настроїв чотирьох етнічних груп Закарпаття, проведені в 2005 р., цілком підтвердили цю тенденцію. З результатів дослідження випливає, що певний відсоток усіх без винятку етнонаціональних меншин – словаків (4,2 %), угорців (16,7 %), українців (4,2 %), циган (4,2 %), – за погіршення обставин життя мають намір залишитися на місці. Найвищим тут, як бачимо, показник в угорців – 16,7 %. При цьому емігрувати в іншу країну в разі несприятливої ситуації в регіоні мають намір уже 41,7 % респондентів. Міграційні настрої титульної нації, українців, у порівнянні з іншими етнонаціональними групами Закарпаття, виражені максимально.

Таким чином, можна припустити, що міграційні настрої етнонаціональних груп Закарпаття за останні 10 років мають декілька тенденцій. Головною треба вважати зменшення в міграційних наст-

роях частки етнічного забарвлення та посилення загальноєвропейських орієнтирів. На жаль, на тлі цих тенденцій спекуляції на етнічному ґрунті ще мають місце. Під тиском чиновників, нібито на підставі задоволення етнонаціональних потреб, відбувається обмеження міграційних прав не тільки національних меншин, а й титульної нації.

Постанова Президії Національної академії наук України від 10 квітня 2002 р. «Міграція населення України: мотиви, наміри, причини» [6] засвідчує дійсний стан справ у питанні етноміграцій. На основі цього наукового досвіду стала можливою Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми регулювання міграційних процесів на 2003–2005 роки» № 1296 від 20 серпня 2003 р. [7], яка регулює загальні питання міграції на певний період. Однак при вирішенні загальних питань неможливо осягнути всі особливості міграційних процесів у регіонах. Правозахист етнонаціональних міграційних потреб може здійснюватися тільки в місцях компактного проживання етнонаціональних груп.

Допомогу в цьому повинна надавати регіональна наука. Прийняття обґрунтованих управлінських рішень на місцях можливе тільки у разі наявності точних прогнозів: про характер міграційних настроїв, головних мотивів міграції й напрямки можливих міграційних потоків. Ефективний захист міграційних прав етнонаціональних груп можливий тільки у разі випереджувального знання міграційної поведінки. Цього можна досягти тільки тоді, коли традиційні, адміністративні та наукові припущення будуть обов'язково перевірятися у панельних (моніторингових) соціологічних дослідженнях.

Література

1. *Макара М.П., Мигович І.І.* Карпатами поріднені: Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин. – Ужгород: ВАТ «Патент», 1999. – С. 68.
2. *Боднар В.Л.* Національні конфлікти і шляхи їх вирішення / Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / За заг. ред. П.В. Токаря. – Ужгород, 2001. – С.66.

Оксана Іваць

4. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія / За ред. В.І. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.

5. *Пелин А.В.* Динамика межэтнических отношений Закарпатья 1995–1998 гг. // Ученые записки Симферопольского государственного университета. – 1999. – № 11(50). – С. 76–84.

6. Постанова Президії Національної академії наук України «Міграція населення України: мотиви, наміри, причини» № 87 від 10 квітня 2002 р. www.rada.kiev.ua

7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми регулювання міграційних процесів на 2003–2005 роки» № 1296 від 20 серпня 2003 р.. www.rada.kiev.ua

Мирослав Алмаші,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського Національного університету*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

У сучасній юридичній науці в контексті еволюції правового статусу мігрантів в Україні та за міжнародним правом вдосконалення системи захисту та забезпечення прав біженців важливого практичного й теоретичного значення набуває дослідження правового регулювання міграції в Україні.

Серед сучасних науковців, які досліджували окремі аспекти цієї проблеми, доцільно виокремити праці Ю.М. Бисаги [1] та С.Б. Чеховича [2]. Спробуємо охарактеризувати правове регулювання міграції в Україні, визначити основні проблеми та перспективи розвитку в цій сфері.

Міграція фізичних осіб поширена у світі як складний соціальний феномен, має об'єктивні передумови та закономірний характер. Міграція фізичних осіб складається з міграційних потоків. Її форми залежать від міграційної політики держави на конкретний період [2].

Правове регулювання міграції в Україні здійснюється на основі Конституції України [3], Законів України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [4], «Про біженців» [5], «Про імміграцію» [6], «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [7], Конвенції ООН про статус біженців [8] та Правил в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію [9].

Особливістю статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні є те, що, з одного боку, їм забезпечують фактичні та юридичні передумови для реалізації прав та свобод, а з іншого – встановлю-

ють певні обмеження, що цілком відповідають нормам міжнародного права [10].

Україна належить до першої п'ятірки країн, де проживають міжнародні мігранти. Кількість мігрантів з інших країн, які проживають на території України, за деякими оцінками досягла близько 4 млн осіб. Про це говорилося в доповіді Генерального Секретаря ООН Кофі Аннана, представлений на розгляд учасників 39 сесії Комісії з народонаселення та розвитку. За повідомленнями Центру інформації ООН, першу позицію в цьому списку займають США, другу – Росія, третю – Німеччина. Ці дані включають міграційні потоки, що відбулися між колишніми республіками СРСР після його розпаду. Іноземцям в Україні можуть надаватися статус біженця, притулок, створюватися умови для натуралізації. Здійснення іноземцями своїх прав не може завдавати шкоди національним інтересам України [1].

Сьогодні у світі, за різними оцінками, нараховується від 150 до 175 млн осіб, які проживають за межами країн свого походження, з них більше 65 млн – мігранти. Значною є участь українців в глобальних світових процесах. Більше 30 % всіх українців живуть за межами своєї країни, є громадянами інших держав та глибоко інтегровані в їх суспільство. Серед країн-донорів пострадянського простору Україна продукує трудових мігрантів. Цей факт викликає занепокоєння особливо на тлі низької народжуваності та високої смертності.

В основі міграційних процесів лежить цілий комплекс причин, але головні – соціально-економічні. Міграційні процеси мають глибокі наслідки, насамперед – це втрата висококваліфікованої робочої сили, наукових кадрів.

Щорічний обсяг трудової міграції сягає від 3 до 7 мільйонів громадян України. Значна їх частина виїжджає з метою заробітку, де переважно працює нелегально, виконуючи малокваліфіковану, непривабливу, низькооплачувану роботу. Україна перетворилася на постачальника дешевої і досить кваліфікованої робочої сили для багатьох країн близького та далекого зарубіжжя.

Спостерігається тенденція зростання виїзду за кордон молоді – студентів та випускників вузів. Досить масштабними є такі негативні явища, як нелегальна міграція, торгівля людьми. Через територію України пролягають шляхи нелегальних мігрантів, які пря-

мують до країн Західної Європи. Значна частина з них осідає в Україні, перебуваючи на нелегальному становищі. Продовжується виїзд молодих жінок, яких нерідко використовують для сексуальної експлуатації [11].

Перебуваючи поза сферою соціального захисту своєї держави, українські трудові мігранти інвестують в Україну чималі кошти: кожен з мігрантів чи нових емігрантів висилає своїм сім'ям в середньому 200 доларів США на місяць, вкладає кошти на навчання дітей, у будівництво житла, бізнес. Ці кошти трудових мігрантів є найбільшими закордонними інвестиціями в Україні. Хоч серед позитивних моментів трудової міграції головним є рух до України зароблених нашими громадянами коштів, освоєння ними культури виробництва та нових виробничих відносин, їхнє соціально-правове становище, тим більше нелегалів, викликає занепокоєння, особливо турбує торгівля людьми. Україна не достатньо захищає права своїх громадян за кордоном: відсутність державної політики щодо трудових мігрантів, пасивність у захисті та забезпеченні їхніх прав, недостатня кількість відповідних двосторонніх договорів, низька щільність мережі консульських установ за межами держави, особливо у країнах Африки та Азії – все це та багато іншого робить їх вкрай вразливими.

Найбільшою проблемою нової міграційної хвилі, особливо нелегальних трудових мігрантів, є їхня правова незахищеність як з боку України, так і з боку країн їх перебування. У більшості випадків приїзд українців на роботу в інші держави переважно перебуває під контролем організованих злочинних угруповань.

Тож потребує удосконалення міграційна політика України, яка має забезпечити державу від потоків нелегальної міграції з третіх країн, а водночас забезпечити захист прав громадян України за кордоном, створити сприятливі преференційні умови для закордонних українців щодо їх повернення на батьківщину. Для України як транзитної держави і постачальника власних нелегальних мігрантів, важливим є питання підписання з країнами перебування громадян України двосторонніх угод про їх тимчасове працевлаштування.

Проблема міграції з України має ще один видимий, але навряд чи усвідомлюваний нині суспільством аспект: з країни виїждять висококваліфіковані кадри і просто кваліфіковані працівники, яких за

нинішньої деградації системи освіти в державі просто нікому замінити. На жаль, мало хто замислюється, що країна не володіє безмежними ресурсами електриків, атомників, інженерів, токарів, слюсарів, агрономів, лікарів, і на місце кожного вибулого чи то з природних причин, чи то через еміграцію, як правило, приходять гірші і менш кваліфіковані. Техногенні аварії відбуваються в Україні останнім часом передусім через некомпетентність управлінських кадрів [12].

Важливими є також міграційні процеси у середовищі національних меншин України. У цьому плані цікавими є результати соціологічних досліджень, проведених у 2006 р. спеціалістами Ужгородського Національного університету. Вони показали, що основний мотив міграції – фінансовий, що пов'язаний з:

- відсутністю належної забезпеченості сімейного бюджету (недостатня і несвоєчасна виплата зарплат як у приватних, так і державних організаціях);

- недотриманням владою конституційних норм щодо пенсії: несвоєчасна виплата, інфляція, бюрократичні перепони в оформленні пенсії;

- відсутністю гарантій здійснення підприємницької діяльності у нормальному законодавчому режимі;

- відсутністю поваги органів влади до права приватної власності;

- високим рівнем прихованого і незахищеного безробіття.

Іншими мотивами міграції є:

- родинні зв'язки та їх ускладнення внаслідок послаблення візового режиму із сусідніми державами-членами ЄС;

- відсутність належного взаємозв'язку з місцевою владою у галузі освітньо-культурних питань;

- посилення негативних настроїв під час виборчих процесів і втрата перспективи до розвитку на території проживання [13].

Перший всеукраїнський перепис населення 2001 р. продемонстрував помітні зміни в етнічній структурі населення України, що відбулися після останнього всесоюзного перепису 1989 р. Важливим чинником, який впливав на кількісні характеристики як титульної нації, так і національних меншин, була міграція. Особливо високими були показники зростання загалом нетипових для України етносів. Наприклад, у 9 разів зросла кількість курдів (2 тис.), у 8 разів – в'єтнамців (3,9 тис.), представників народів Індії та Паки-

тану (1,5 тис), у 5 разів – арабів. На тлі такої динаміки рекордсменами виглядають турки: у 2001 р. їх стало в Україні у 35 разів більше, ніж у 1989 (9,2 тис.).

Такі темпи зростання вказують на можливість подальшого посилення імміграції. Прилучення України до глобальних міграційних процесів у період їх загальної значної активізації створює передумови для утворення нових «імміграційних» меншин, а отже, висуває проблему інтеграції мігрантів та налагодження міжетнічної взаємодії між місцевим населенням та іммігрантами, етнокультурні характеристики яких є досить відмінні і незвичні [14].

Як відомо, міграція має загальнодержавне значення і позначається на економічному, політичному і соціальному становищі. У зв'язку з цим важливості набуває державне регулювання міграційних процесів, що має здійснюватися шляхом формування та реалізації міграційної політики.

Завдяки своєму геополітичному розташуванню Україна за минуле десятиліття стала не тільки транзитною зоною на шляху міграційних потоків Схід – Захід, Південь – Північ, але й поступово перетворилася на країну і тривалого перебування нелегалів, і країною виїзду, постачання, прийому нелегальних мігрантів. Специфіка ситуації полягає в тому, що переважно у пошуках заробітку виїждять наші люди, які стають нелегалами, та іноземці, які в свою чергу нелегально осіли в Україні тимчасово з метою подальшого знову ж таки нелегального виїзду за кордон. Крім того, упродовж останніх років особливо гостро постали питання вивезення з України та транзиту через її територію жінок з метою торгівлі та сексуальної експлуатації (trafficking woman). За даними правоохоронних органів плата за переправку однієї особи з країни виходу до країни призначення сягає до 30 тисяч доларів США, а за проїзд територією України – від 3 до 5 тисяч доларів США. Світові доходи від контрабанди людьми оцінюються від 5 до 15 млрд доларів на рік. За свідченням деяких експертів, Україна сьогодні являє собою найбільшу транзитну зону в СНД, через яку проходить близько 40 іммігрантських шляхів, а показник кількості нелегалів, які осіли на території країни, перевищує загальноновизнані європейські норми у 20–25 разів [11].

У міжнародній практиці широко застосовується процедура реадмісії, тобто повернення нелегальних мігрантів сусідній державі, з

території якої вони прибули. Так роблять, до речі, наші західні сусіди – Угорщина, Словаччина, Польща та Румунія, з якими Україна має відповідні угоди. Сьогодні органи внутрішніх справ приймають рішення про видворення з України в добровільному порядку. Але добровільною може бути тільки репатріація, а процедура видворення – це примусова дія і застосовується як засіб адміністративного впливу. Користуючись такою ситуацією, знаючи, що реальна депортація їм майже не загрожує, нелегальні мігранти на тривалий час можуть залишатися в Україні, не відмовляючись при цьому від повторних намірів потрапити в Західну Європу. Так званих «економічних мігрантів» Україна не може видворити через брак коштів. Вирішити цю проблему відразу не під силу навіть значно багатшим країнам, а ще складніше депортувати в країну громадянської належності потенційних біженців, оскільки такий крок суперечив би нормам міжнародного права стосовно прав людини.

Проблема транснаціональної міграції надзвичайно складна і багатогранна. Ефективна протидія нелегальній міграції та захист справжніх біженців потребує скоординованих зусиль не тільки національних європейських урядів, а й міжнародних інституцій. Основою регулювання цих процесів має бути не тільки суверенне право кожної окремої країни приймати рішення про допущення іноземців на свою територію, а й норми міжнародного законодавства стосовно прав людини, зокрема Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців. За офіційними даними станом на 1 січня 2007 р. в Україні зареєстровано 2275 біженців з 50 країн світу [15].

У сучасному світі мобільність населення та інтенсивність міграційних процесів значно зросли. По суті міжнародна міграція є однією із найважливіших складових системи міжнародних відносин, що постійно ускладнюються [16]. Гармонізація політики з питань міграції та притулку, що здійснюється Європейським Союзом, не повинна мати негативних наслідків для країн на Сході Європи.

Правовий статус іммігрантів в Україні визначається Законом України «Про імміграцію», згідно зі ст. 1 якого імміграція – це прибуття в Україну чи залишення в Україні у встановленому законом порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання. Іммігрант – іноземець чи особа без громадянства, що дістав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, дістав дозвіл на імміграцію і

залишився в Україні на постійне проживання. Дозвіл на імміграцію надається в межах квоти імміграції, яка встановлюється Кабінетом Міністрів України у визначеному порядку по категоріях іммігрантів. Відповідно до ст. 5 відповідного закону Кабінет Міністрів України Розпорядженням від 7 лютого 2007 р. N 37-р «Про встановлення квоти імміграції на 2007 рік» [17] встановив квоту на 2007 рік за категоріями іммігрантів у розрізі регіонів. Свобода виїзду за межі України усім, хто на законних підставах перебуває на її території, має конституційний захист. Водночас право людини вільно залишати територію України може бути обмежене законом [18].

Назріла нагальна потреба у виробленні стратегії справедливого розподілу тягаря для країн, які в наступних роках будуть все ще поза межами ЄС та Шенгенської угоди. Введення візового режиму з Чехією, Угорщиною, Польщею та Словаччиною привело до змін у міграційній політиці, а розширення Євросоюзу на схід поставило перед Україною та її західними сусідами проблему ще більш жорсткого прикордонного режиму. Отже, перед нашою державою постало досить складне завдання – не тільки захистити імідж України як форпосту в боротьбі з незаконною міграцією у країни Європейського Союзу, а й побудувати міграційні стосунки з новими членами ЄС з урахуванням своїх власних інтересів.

Перспективами розвитку правового регулювання міграції в Україні, на наш погляд, може бути розробка та затвердження державної концепції міграційної політики в Україні; формування державної політики щодо трудових мігрантів – громадян України; укладання відповідних двосторонніх договорів у сфері трудової міграції; розширення мережі консульських установ України, особливо у країнах Африки та Азії.

Література

1. Конституційне право України: Навчальний посібник / За ред. Ю.М. Бисаги. – Ужгород: Ліра, 2006. – 216 с.
2. Чехович С.Б. Міграційне право України: Підручник. – К.: Школа, 2003. – 368 с.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 4 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 161.

5. Про біженців: Закон України від 21 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 47. – Ст. 250.
6. Про імміграцію: Закон України від 07 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 41. – Ст. 197.
7. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.
8. Конвенція ООН про статус біженців від 28 липня 1951 р. // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Жовтень 2007 р.
9. Правила в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію: Затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1995 р. № 1074 // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Жовтень 2007 р.
10. Павлов Д.М. Адміністративне право: Загальна частина. – К.: МАУП, 2007. – 136 с.
11. Інформація про стан міграційної ситуації в Україні станом на 14 серпня 2007 р. // http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48867&cat_id=47922
12. Пилинський Я. Ми вже трохи у Європі! Чи надовго? // Агора. Україна в європейському контексті. Випуск 5. – К.: Стилос, 2007. – С. 52–56.
13. Шандор Ф.Ф. Сучасний стан національних громад в Закарпатті (моніторинг дотримання прав національних меншин в Україні на прикладі Закарпатської області) // Законодавче забезпечення прав і свобод національних меншин в Україні та його відповідність міжнародним правовим нормам: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 травня 2006 р., м. Ужгород, Україна. – Ужгород: Ліра, 2006. – С. 132–139.
14. Малиновська О. Нові етнічні меншини в Україні як результат міграції (на прикладі турків-месхетинців) // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. Випуск 4. – К.: Стилос, 2006. – С. 138–147.
15. Інформація про біженців в Україні станом на 1 січня 2007 р. // http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=47631&cat_id=47924
16. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / Под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: НОРМА, 2002. – 448 с.
17. Про встановлення квоти імміграції на 2007 рік: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2007 р. N 37-р // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Жовтень 2007 р.
18. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.

Юрій Дзюбановський,
*здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського Національного університету*

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ БІЖЕНЦІВ

У контексті еволюції правового статусу біженців в окремих країнах та за міжнародним правом, вдосконалення системи захисту та забезпечення прав людини важливого практичного й теоретичного значення набуває дослідження означеної проблеми. Серед сучасних науковців, які досліджували окремі аспекти цієї проблеми, доцільно виокремити праці А.М. Ібрагімова [1] та Н. Г. Шукліної [2]. Ми ставимо своїм завданням – охарактеризувати еволюцію поняття «біженець» в Україні та за міжнародним правом, як основу еволюції концепції біженців.

Згідно зі ст. 3 Конституції України [3] людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю, а її права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, яка зобов'язана забезпечити механізм реалізації та захисту прав та свобод людини. Компетентні державні органи мають забезпечити охорону і захист прав та свобод людини [4]. Права біженців є невід'ємною складовою єдиної системи прав людини, а тому розглядати їх окремо недоречно.

Незважаючи на визнання проблематики біженців на глобальному рівні – в рамках ООН, все ж таки існують відмінності у нормативному визначенні поняття «біженець». Так, визначення поняття «біженець» у Законі України «Про біженців» [5] та у Конвенції ООН про статус біженців [6] певним чином відрізняються. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про біженців» біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національ-

ності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

А відповідно до ст. 1 Конвенції ООН про статус біженців: «біженець» – особа, яка внаслідок подій, які відбулися до 1 січня 1951 р., і через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів перебуває за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і перебуваючи за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань.

На думку провідних науковців з конституційного права, зокрема Н.Г. Шукліної, таке нормативне визначення поняття «біженець» є занадто громіздким, рясніє фразами більше морального, ніж правового характеру на зразок «не бажає користуватися», «не бажає повернутися» та ін., і, отже, не дає змоги достатньою мірою розкрити юридичну природу цієї категорії фізичних осіб. Біженці у міжнародному праві розуміються як особи, які залишили країну, що в ній вони постійно проживали, внаслідок переслідувань, військових дій або інших надзвичайних обставин [2].

Далі розглянемо еволюцію поняття «біженець» у юридичній науці. Це поняття є міжнародно-правовим терміном, який має універсальний характер, оскільки його зміст визначається відповідно до норм та принципів міжнародного права. Крім того, виникнення та подальший розвиток цієї категорії досить тісно пов'язаний із нормативно-правовими актами, які приймалися на міжнародному рівні [7]. Тривалий час правовий статус осіб, яким надавався притулок, і умови, за яких він міг бути наданий, у праві не визначався. Цей статус виник на рубежі XX–XXI століть [8].

Після Першої світової війни та створення Ліги Націй питання біженців почали розглядати як міжнародну проблему, що потребує

вирішення на глобальному рівні. Перші визначення поняття «біженець», прийняті в період 1920–1935 рр. були сформульовані у відповідь на міжнародно-правову прогалину, яка виникла внаслідок відмови біженцям у державному захисті. Відповідальність за дії індивіда на міжнародному рівні несе, як правило, суверенна держава, під захистом якої він перебуває. Однак, якщо, на думку держави, зв'язок між громадянином і державою переривається, жодне міжнародне утворення не несе відповідальності за його дії. Тому держави не бажали приймати на своїй території осіб, за яких ніхто не несе відповідальності на міжнародному рівні [9].

26 лютого 1921 р. Рада Ліги Націй прийняла першу резолюцію щодо біженців, відповідно до якої їхні проблеми стали прерогативою Ради та Асамблеї як один з напрямів діяльності Ліги в цілому. У серпні того ж року в Женеві на скликаній Лігою Націй конференції була визначена посада Верховного комісара з питань біженців, на яку було обрано Ф. Нансен [10].

5 липня 1922 р. на міжнародній конференції, скликаній Верховним комісаром, було прийнято Положення про посвідчення особи для російських біженців, яке підписали 53 держав. Пізніше, 1924 р., було прийнято Положення про посвідчення особи вірменських біженців. Це були перші кроки міжнародного співтовариства з розробки основ правового статусу біженців [11].

Вперше у міжнародно-правових документах поняття «біженець» щодо певної групи осіб було сформульоване у травні 1926 р. в Женеві на спеціальній конференції з питань російських та вірменських біженців. Відповідно до п. 2 Угоди, прийнятої на цій конференції, щодо видачі посвідчень особи вірменським та іншим біженцям, такою вважається будь-яка особа відповідного походження, яка не користується чи яка більше не користується захистом свого уряду та не набула іншого громадянства. Згідно з цим визначенням статус біженців визначався за трьома критеріями: 1) національне чи етнічне походження; 2) відсутність захисту з боку уряду країни походження; 3) відсутність іншого громадянства [1]. Усі наступні міжнародно-правові документи, що приймалися протягом кількох років, містили аналогічні критерії надання статусу біженця.

Характерна ознака означених визначень біженців полягає в тому, що вони стосувалися переважно осіб російської, вірменської, асирійської, турецької, халдейської національностей, у них не було

вказівок на причини виходу біженців з країн свого громадянства або постійного місця проживання. Крім того, на відміну від прийнятих пізніше договірних визначень поняття «біженець» вони не містили яких-небудь умов або підстав, за наявності яких пов'язане визначення біженців [12].

Отже, використання на практиці поняття «біженець» виявило його недосконалість, що ускладнювало застосування останнього та потребувало розробки більш гнучких дефініцій. Саме тому, у подальших спробах визначення цієї категорії спостерігається тенденція до розширення критеріїв, на підставі яких особа може бути визнана біженцем. Так, у Резолюції «Правовий статус апатридів та біженців» 1936 р., прийнятій на черговій сесії Інституту міжнародного права в Брюсселі, «біженець» визначається як індивід, який внаслідок політичних подій, які раптово виникли на території держави його громадської належності, залишив її добровільно або примусово і не набув нового громадянства, і не має дипломатичного захисту будь-якої іншої держави [13].

Новацією цього визначення є поява у ньому причин втечі особи, а саме – політичні події. Як зазначається в літературі, аналіз цього визначення свідчить про те, що розширення критеріїв поняття «біженець» зумовлене політичними суперечностями, які мали місце в Європі у 1930-ті роки [7].

Міжнародно-правові акти у сфері регулювання правового статусу біженців також не відображали повною мірою ознак цього поняття. Зокрема, Конвенція 1938 р. про статус біженців, які прибувають із Німеччини, визначала біженців як:

а) осіб, які мають німецьке громадянство і не мають іншого громадянства, щодо яких доведено, що вони не користуються юридично або фактично захистом уряду Німеччини;

б) осіб без громадянства, на які не розповсюджуються попередні конвенції або угоди, які залишили територію Німеччини після оселення на ній і щодо яких доведено, що вони не користуються юридично чи фактично захистом уряду Німеччини [14].

Ці перші спроби надати на міжнародному рівні чітке формулювання поняття «біженець» не можна вважати вдалими, оскільки міжнародне співтовариство ще не мало практичних навичок щодо регулювання правового статусу біженців, не володіло вмінням швидко реагувати на появу в світі цієї категорії мігрантів. Не було

досвіду застосування поняття «біженець» до осіб певної національності. Все це гальмувало розробку універсального міжнародного визначення цього поняття.

Подальший розвиток статусу біженця у міжнародному праві пов'язаний із подіями Другої світової війни, оскільки саме в ті часи спостерігалось масове переміщення людей у світі. Так, у 1946 р. в рамках ООН створюється спеціалізована інституція під назвою Міжнародна організація у справах біженців (МОСБ). У своєму Статуті вона дає таке визначення поняття «біженців»: а) жертви нацистського або фашистського режимів; б) іспанські республіканці; в) особи, які мали статус біженця до початку Другої світової війни з причин расового, релігійного, етнічного характеру або внаслідок їхніх політичних переконань [1].

Крім того, у Статуті відокремлюється категорія мігрантів, що мають назву «переміщені особи». Розділ «В» Статуту містить визначення цього терміну. До них відносять осіб, які в результаті дій урядів фашистських, нацистських або режимів, які брали участь у Другій світовій війні на боці фашистських режимів, були вислані з країни свого громадянства або попереднього звичайного місця проживання, або були змушені залишити їх, як, наприклад, особи, які були присилувані до примусової праці або які були вислані з расових, релігійних або політичних міркувань. Якщо причини, які змусили їх до переміщення, перестали існувати, то цих осіб слід репатріювати якомога скоріше.

Звичайно, на перший погляд, спостерігається певна схожість між категорією «біженець» та «переміщена особа», проте порівняльний аналіз критеріїв, за якими надавався той чи інший статус, розрізняє ці два види мігрантів. Зокрема, наявність елементу переслідування, небажання або неможливості користуватися захистом уряду країни свого теперішнього або минулого громадянства є характерною саме для біженців.

Таким чином редакція поняття «біженець», яку містив Статут, стала однією з перших вдалих спроб міжнародного співтовариства використати термін «переслідування» як один із критеріїв, за яким особа може бути визнана біженцем.

Досить важливим є також положення Статуту, відповідно до якого на визнання особи біженцем не впливає збереження чи втрата свого громадянства в момент визнання її біженцем [15].

Діяльність Міжнародної організації у справах біженців сприяла не тільки удосконаленню правового регулювання статусу біженця, вона одержала тимчасовий мандат на реєстрацію, захист, переселення й репатріацію біженців. З липня 1947 до січня 1952 р. МОСБ надала допомогу в переселенні понад мільйону біженців у треті країни, в репатріації 73 тис. людей і вжила заходів для влаштування 410 тис. переміщених осіб, які залишилися у своїх країнах. Учасниками МОСБ були Велика Британія, Франція, США, Китай, Швейцарія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші країни.

У період існування МОСБ ООН з метою активізації зусиль щодо надання допомоги біженцям прийняла рішення про створення Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців. У зв'язку з цим 01.01.1951 р. було затверджено статут цієї установи, у якому було закріплено нове формулювання терміна «біженець».

Визначення поняття «біженець» стало предметом гострих дебатів на 5-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, де обговорювалися два варіанти: 1) розробка визначення за «категоріями біженців» у якому б зазначалися конкретні групи осіб, які підлягають компетенції УВКБ; 2) розробка «універсального» визначення, в якому б перелічувалися характеристики осіб, які підлягають компетенції УВКБ. Прибічники «універсального підходу» вважали, що він більшою мірою відповідає цілям нової організації, оскільки допускає можливість появи нових груп біженців з аналогічними характеристиками і, отже, надання їм відповідної допомоги. Позиція противників такого підходу зводилася до того, що таке визначення може зустріти заперечення з боку держав, які не бажають брати на себе зобов'язання, недостатньо чітко сформульовані [14].

Результатом обговорення стало визначення, що складалося з двох частин і відповідало вимогам обох сторін. Так, відповідно до ч. 1 п. 6 Гл. 2 Статуту УВК ООН у справах біженців до таких належать особи, які вважалися біженцями відповідно до угод та конвенцій, прийнятих раніше, а ч. 2 п. 6 Гл. 2 Статуту визначала біженцем особу, яка внаслідок подій, що відбулися до 01.01.1951 р., і через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства або політичних поглядів перебувала за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом уряду цієї країни, або не бажає користуватися таким захистом, або внаслідок побоювань чи

Еволюція концепції біженців

причин, які не пов'язані з міркуваннями особистої зручності, або, не маючи визначеного громадянства і перебуваючи за межами країни свого колишнього місця проживання, не може чи не бажає повернутися до неї через такі побоювання або з причин, які не пов'язані з міркуваннями особистої зручності [7].

Оскільки за своєю правовою природою Статут Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців був документом, який розробляли насамперед з метою регламентації діяльності цієї установи, актуальним залишалось питання створення більш універсального багатостороннього міжнародного нормативно-правового акта, який би поклав обов'язок забезпечення захисту біженців безпосередньо на держави, які надаватимуть притулок.

У зв'язку з цим поряд із Статутом УВКБ було розроблено акт, що став базовим документом у сфері регулювання правового статусу біженців – Конвенцію про статус біженців, що була прийнята у Женеві 28.07.1951 р. Конференцією повноважних представників з питань статусу біженців і апатридів.

Конвенційне визначення складається з двох частин: перша – відносить до біженців осіб, які вважалися біженцями відповідно до попередніх міжнародних угод, а друга дає безпосереднє визначення поняття «біженець»: тобто біженцем визнається будь-яка особа, яка внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності і не може або не бажає користуватися захистом цієї країни внаслідок зазначених побоювань; особа, яка, не маючи громадянства і перебуваючи за межами країни свого постійного проживання внаслідок таких подій, не може або не бажає повертатися до неї через такі побоювання.

Наявність у Конвенції двох обмежень, часового та географічного, значним чином ускладнювало вирішення проблем біженців. Зокрема, часове обмеження полягало у тому, що право вважатися біженцем не поширювалося на осіб, які стали такими в результаті подій, що відбулися після 01.01.1951 р. Суть другого полягала в тому, що слова «події, які відбулися до 01.01.1951», означають: а) події, що відбулися в Європі до 01.01.1951 або б) «події, що відбулися в Європі або в іншому місці до 01.01.1951» при цьому кожна договірна держава робить заяву під час підписання, ратифікації

чи приєднання, вказуючи, яке з цих значень вона використовує для своїх зобов'язань за цією Конвенцією, тобто держави могли, використовуючи цей припис, обмежити кількість біженців, яким буде надано допомогу саме за територіальною ознакою [7].

У зв'язку з цим було розроблено окремий документ – Протокол про статус біженців [16], який і зробив на той час Конвенцію універсальним міжнародним документом. Після розгляду Генеральною Асамблеєю ООН він був відкритий для приєднання 31.01.1967 р. та набув чинності 04.10.1967 р. [17]. Останній усунув як часові, так і географічні межі і визнав, що Конвенція поширюється також на тих осіб, які стали біженцями внаслідок пізніших подій, тобто після 01.01.1951 р. і що Протокол застосовується державами, які його підписали, без будь-яких географічних обмежень.

Отже, протокол, який безпосередньо пов'язаний з Конвенцією, є самостійним документом і приєднання до нього не обмежується участю у Конвенції [7].

На сьогодні Конвенція та Протокол про статус біженців належать до числа тих міжнародних домовленостей, що дістали найбільшу підтримку країн світу: його підтримала (у деяких випадках один з документів) 141 держава [18].

Щоб особа була визнана біженцем відповідно до міжнародно-правових вимог, вона повинна відповідати таким умовам: 1) перебування за межами країни своєї громадянської належності або постійного місця проживання (у разі, якщо особа не має громадянства); 2) наявність цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознакою раси, релігії, громадянства, приналежності до певної соціальної групи, політичних переконань; 3) небажання чи неможливості користуватися захистом цієї країни; 4) не належати до категорії тих осіб, на яких не поширюється дія Конвенції.

Наявність одночасно трьох міжнародних угод, а саме, Статут УВКБ, Конвенції 1951 р. та Протоколу 1967 р., які діють і нині, привело до виникнення двох видів біженців: «мандатні» та «конвенційні».

Це явище потребує наукових досліджень, зокрема, щодо еволюції прав біженців, міжнародно-правового статусу біженців; реалізації біженцями свободи пересування; захисту їхніх прав в Україні.

Література

1. *Ибрагимов А.М.* Международно-правовое положение беженцев. – Харьков: Фолио, 2004 . – 178 с.
2. *Шукліна Н.Г.* Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. *Савченко О.* До визначення поняття обмеження прав і свобод людини та громадянина у діяльності міліції // Право України. – 2004. – № 8. – С. 40–43.
5. Про біженців: Закон України від 21 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 47. – Ст. 250.
6. Конвенція ООН про статус біженців від 28 липня 1951 р. // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Квітень 2007 р.
7. *Панова Г.В.* Історія становлення та розвитку поняття «біженець» відповідно до міжнародно-правової доктрини // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 28. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 288–295.
8. *Хижняк В.С.* Проблемы определения понятия «беженец» в международном и внутригосударственном праве / Юридическая клиника по проблемам миграции. – Саратовский юрид. ин-т МВД России. – 2002. – С. 130–133.
9. *Новикова Н.С.* Статус беженца в государствах Европейского Союза: международный и внутригосударственный правовые аспекты. – СПб.: Нева, 2002. – 443 с.
10. *Ястребова А.Ю.* Эволюция международно-правового статуса беженцев. – М.: Юридическая литература, 1997. – 203 с.
11. *Піскун О.С.* Статус біженців та інститут притулку у міжнародному праві // Український часопис прав людини. – 1997. – № 1. – С. 44–49.
12. *Потапов В.И.* Беженцы и международное право. – М.: Бек, 2005. – 235 с.
13. *Корсик К.* Содержание понятий «иностранный гражданин», «беженец» и «вынужденный переселенец» // Право и жизнь. – 1999. – № 21. – С. 53–58.
14. *Гай С.* Гудвин Гилл. Статус беженца в международном праве. – М.: Юрист, 1998. – 671 с.

Юрій Дзюбановський

15. *Коваленко В.П.* Права людини і біженці. Виклад фактів. Всесвітня кампанія за права людини. – Х.: Фоліо, 2002. – 319 с.
16. Протокол про статус біженців від 16 грудня 1966 р. // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Квітень 2007 р.
17. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 2002. – 312 с.
18. *Малиновська О.* Приєднання України до Конвенції ООН 1951 р. та Протоколу 1967 р. про статус біженців // Юридичний вісник. – 2002. – № 1. – С. 109–112.

Ірина Алмаші,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
Ужгородського Національного університету*

ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ БІЖЕНЦІВ В УКРАЇНІ

У сучасній юридичній науці, в умовах розвитку правового статусу біженців в Україні та за міжнародним правом, вдосконалення системи захисту і забезпечення прав біженців важливого практичного й теоретичного значення набуває дослідження прав та обов'язків біженців в Україні.

Завдяки своїй актуальності ця проблема є предметом дослідження багатьох сучасних науковців. З-поміж інших доцільно виокремити праці О.Ф. Фрицького [1] та С.Б. Чеховича [2]. Ми ставимо своїм завданням охарактеризувати права та обов'язки біженців в Україні, визначити основні проблеми та перспективи їх розв'язання.

Права біженців є складовою загальною системою прав людини. Наявність особливого механізму захисту прав біженців не означає наявність винятків із загальної системи захисту прав і свобод людини. Він є органічною складовою загальної системи міжнародно-правового захисту прав людини.

Для багатьох країн, у тому числі й для України, стає дедалі актуальнішою проблема біженців. Це пов'язано з існуванням у ряді держав «гарячих точок», воєнними діями, нестабільністю політичних режимів, голодом, стихійними лихами тощо [1, 149]. Чимало держав, особливо економічно розвинутих, створили велику кількість перешкод для потенційних біженців. На біженців та переміщених осіб чиниться все більший тиск, що змушує їх залишатися у своїх країнах або повертатися назад, незважаючи на небезпечні умови. Все частіше люди, які втекли від порушень прав людини в себе на Батьківщині, зустрічаються з новою загрозою своїй безпеці уже в тих державах, де вони знайшли притулок, з боку населення країни, що їх прийняла [3, 127].

Права та обов'язки біженців в Україні визначені Конституцією України [4], Законом України «Про біженців» [5], «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [6], Конвенцією ООН про статус біженців [7]. Згідно зі ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Особи, яким надано статус біженця в Україні, є іноземцями чи особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Такі особи користуються тими ж правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Згідно із ст. 12 Конвенції ООН Про статус біженців особистий статус біженця визначається законами країни його доміцилія (мається на увазі юридично оформлене місце перебування [8, 323]) або, якщо він такого не має, – законами країни проживання. Права, раніше набуті біженцем і пов'язані з його особистим статусом, зокрема права, які стосуються шлюбу, дотримуватимуться Договірними Державами після виконання, якщо необхідно, формальностей, які вимагаються законами цієї держави, за умови, що відповідне право є одним з тих прав, які були б визнані законами цієї держави, якби ця особа не стала біженцем.

Більш детально права та обов'язки біженців визначено у Законі України «Про біженців». Так, згідно зі ст. 18 цього Закону особа, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, має право на:

- тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу у порядку, встановленому законодавством України;
- проживання у родичів, у готелі, піднайом житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців;
- правову допомогу.

Особа, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, зобов'язана:

Права та обов'язки біженців в Україні

- подати до відповідного органу міграційної служби відомості, необхідні для вирішення питання щодо надання статусу біженця;
- у разі одержання направлення органу міграційної служби відбути до визначеного місця тимчасового проживання і протягом трьох робочих днів зареєструватися у відповідному органі спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб;
- проходити медичне обстеження на вимогу органів міграційної служби;
- з'являтися до відповідного органу міграційної служби у визначений ним строк;
- повідомляти орган міграційної служби, до якого було подано заяву, про свої виїзди за межі території адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюються повноваження цього органу.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [9] свобода пересування обмежується щодо шукачів притулку та осіб, які звернулися за наданням їм статусу біженця до прийняття відповідного рішення компетентним органом (про надання цим особам притулку чи статусу біженця).

Порядок реалізації прав та виконання обов'язків біженців детально визначається у підзаконних нормативно-правових актах. Зокрема, обов'язок проходити медичне обстеження на вимогу органів міграційної служби деталізовано у Порядку проведення обов'язкових медичних обстежень особами, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця [10], затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України № 82 від 04 березня 2002 р.

Лікувально-профілактичний заклад проводить обов'язкове медичне обстеження мігранта за наявності в нього довідки про особу, стосовно якої прийняте рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця. Перелік лабораторних та функціональних обстежень включає в себе: загальний аналіз крові та сечі, аналіз крові на цукор, обстеження на сифіліс, флюорографію – для осіб старших 14-ти років, а також індивідуальні додаткові обстеження, що можуть призначатися лікарями для встановлення діагнозу. Особі також надається друкована інформація на 5 міжнародних мовах про можливість анонімного обсте-

ження на ВІЛ-інфекцію [2, 285]. Дані медичних обстежень, висновки лікарів про стан здоров'я обстежуваної особи заносяться до медичної карти амбулаторного хворого (облікова форма № 025/о). Обов'язкове медичне обстеження не проводиться за наявності в обстежуваної особи гострого, у тому числі інфекційного, захворювання або в разі, якщо обстежувана особа перебуває в стані сп'яніння будь-якого походження.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про біженців» особа, якій надано статус біженця, має рівні з громадянами України права на:

- пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, за винятком обмежень, які встановлюються законом;
- працю;
- підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом;
- охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;
- відпочинок;
- освіту;
- свободу світогляду і віросповідання;
- направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів;
- володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- звернення з приводу захисту своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- правову допомогу [2, 286].

Особа, якій надано статус біженця в Україні, має рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах. Вона має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання; а також користується іншими правами і свободами, які передбачені Конституцією та законами України.

Ціла низка прав біженців передбачена також Конвенцією ООН про статус біженців (далі – Конвенцією). Так, згідно зі ст. 26 Кон-

венції біженці мають право обирати місце проживання та вільно пересуватись в межах території держави за умови дотримання всіх правил, які зазвичай застосовуються до іноземців за тих же обставин. Згідно зі ст. 24 Конвенції Договірні Держави надаватимуть біженцям, які законно проживають на їхній території, таке саме становище, що й громадянам, щодо наведеного далі:

1) винагороди за працю, включаючи допомогу на сім'ю, якщо така допомога є частиною винагороди за працю, тривалості робочого дня, понаднормових робіт, оплачуваних відпусток, обмеження роботи на дому, мінімального віку осіб, які працюють за наймом, учнівства та професійної підготовки, праці жінок та підлітків і користування перевагами колективних договорів, оскільки ці питання регулюються законами або розпорядженнями, або контролюються адміністративною владою;

2) соціального забезпечення з такими обмеженнями:

а) може існувати належний порядок збереження набутих прав та прав, які перебувають у процесі набуття;

б) закони або розпорядження країни проживання можуть приписувати спеціальний порядок одержання повної або часткової допомоги, яка виплачується повністю з державних коштів, і допомоги, яка виплачується особам, які не виконали всіх умов щодо внесків, що необхідні для отримання нормальної пенсії.

Конвенція ООН Про статус біженців у статтях 13–19 детально регламентує економічні права біженців та їх право на працю, адже забезпечення таких прав є необхідною передумовою для їх достойного існування в країні перебування. Зокрема, у цих статтях визначено такі права біженців: право власності, право інтелектуальної власності, право на свободу асоціацій, право на звернення до суду, право на працю, право на свободу підприємницької діяльності [11, 61]. Далі розглянемо детальніше міжнародно-правове закріплення цих прав біженців.

1. *Право власності*. Щодо придбання рухомого та нерухомого майна та інших пов'язаних з ним прав, а також щодо орендних та інших договорів, які стосуються рухомого та нерухомого майна, Договірні Держави надаватимуть біженцям найсприятливіше становище і у будь-якому разі не менш сприятливе, ніж те, яким користуються іноземці за таких самих обставин.

Договірні Держави не обкладатимуть біженців жодним митом, зборами або податками, окрім або понад ті, які стягуються чи

можуть стягуватися із своїх громадян у подібних ситуаціях. Договірні Держави згідно зі своїми законами та розпорядженнями дозволятимуть біженцям вивіз майна, яке вони привезли з собою на їхні території, до іншої країни, в яку їм було надано право в'їзду для поселення.

2. *Право інтелектуальної власності.* Що стосується захисту права на винаходи, креслення та моделі, торгові марки, назву фірми та прав на літературні, художні та наукові твори, то біженцям у тій країні, де вони мають своє звичайне місце проживання, надаватиметься такий самий захист, як і громадянам цієї країни.

3. *Право на свободу асоціацій.* Щодо асоціацій неполітичного характеру, які не мають на меті одержувати вигоду, та щодо професійних спілок Договірні Держави надаватимуть біженцям, які законно проживають на їхній території, найсприятливіше становище, яке відповідає становищу громадян іноземної держави за таких самих обставин.

4. *Право на звернення до суду.* Кожний біженець має право вільного звернення до суду на території всіх Договірних Держав. На території Договірної Держави, де він звичайно проживає, кожен біженець користуватиметься щодо права звернення до суду таким самим правом, як і громадяни, зокрема з питань юридичної допомоги та звільнення від сплати судових витрат. Кожному біженцю в усіх інших країнах, крім країни його звичайного місця проживання, надаватиметься те саме становище, що й громадянам країни його звичайного місця проживання.

5. *Право на працю.* Договірні Держави надаватимуть біженцям, які законно проживають на їхній території, права роботи за наймом, найсприятливіше правове становище, яким користуються громадяни іноземних держав за таких самих обставин. У будь-якому разі обмежувальні заходи, які стосуються іноземців або їх найму і застосовуються з метою охорони внутрішнього ринку праці, не застосовуватимуться до біженців, на яких ці заходи не поширювалися в день набуття чинності цієї Конвенції для відповідної Договірної Держави або які задовольняють одну з таких умов:

- а) проживають у межах країни не менше трьох років;
- б) дружини/чоловіки яких мають громадянство країни проживання. Біженець не може посилається на цю постанову, якщо він/вона залишив/залишила сім'ю;

в) одна дитина або декілька дітей яких мають громадянство країни проживання. Договірні Держави прихильно поставляться до можливості зрівняти права всіх біженців щодо роботи за наймом з правами громадян і, зокрема, тих біженців, які потрапили на їхню територію в порядку виконання програми вербування робочої сили або згідно з планами імміграції.

6. *Право на свободу підприємницької діяльності.* Договірні Держави біженцям, які законно проживають на їхній території, надаватимуть найсприятливіше правове становище, і в будь-якому разі не менш сприятливе, ніж те, яким зазвичай користуються іноземці за таких самих обставин щодо права самостійно займатися сільським господарством, промисловістю, ремеслами і торгівлею, а також права засновувати торгові та промислові компанії.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про біженців» особа, якій надано статус біженця в Україні, зобов'язана:

1. Протягом десяти робочих днів повідомляти органу міграційної служби за місцем проживання про зміни прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання, набуття громадянства України або іншої держави, одержання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі.

2. У разі зміни місця проживання і переїзду до адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюється компетенція іншого органу міграційної служби, знятися з обліку і стати на облік у відповідному органі міграційної служби за новим місцем проживання. Взяття на облік в органі міграційної служби за новим місцем проживання є підставою для реєстрації у відповідному органі спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб.

3. Проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені органом міграційної служби за місцем проживання [8, 327–328].

У ст. 22 Закону України «Про біженців» встановлено права та обов'язки особи, якій відмовлено в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, у наданні статусу біженця, або особи, яка втратила / позбавлена статусу біженця. Зокрема, особа, якій відмовлено в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця за відсутності умов, зазначених законом, у разі виникнення потрібних умов може повторно звернутися із заявою про надання статусу біженця.

Особа, щодо якої прийнято рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, про відмову у наданні, втрату або позбавлення статусу біженця і яка оскаржує відповідне рішення до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах міграції або до суду, до прийняття рішення за скаргою має права та обов'язки, передбачені законом [12, 162].

Особа, яка одержала повідомлення суду про підтвердження рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця чи у наданні статусу біженця, або втрату чи позбавлення статусу біженця, повинна залишити територію України в установленний строк, якщо вона не має інших законних підстав для перебування в Україні.

За останні десять років масштаби, напрями, інтенсивність міграційних потоків, що мали місце в Україні, суттєво змінилися. Потрібна адекватна реакція з боку держави. Йдеться насамперед про прийняття на найвищому рівні Концепції міграційної політики України, в якій були б визначені інтереси держави у цій сфері, основні напрями та методи їх забезпечення, подальший розвиток законодавчого регулювання міграційних процесів та розбудова відповідної міграційної інфраструктури [13, 15–16]. За вчинення адміністративних правопорушень біженців мають притягати до адміністративної відповідальності згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення [14].

Отже, права та обов'язки біженців у законодавстві України закріплені належним чином відповідно до міжнародно-правових стандартів, а основна проблема у сучасній Україні – у дотриманні законодавства про права біженців. Нерідко ця категорія фізичних осіб зустрічається з труднощами у зв'язку з реєстрацією за місцем проживання, одержання постійного або тимчасового житла, працевлаштування на новому місці проживання. Є труднощі з медичним обслуговуванням і пенсійним забезпеченням. Тому подальше вдосконалення чинного законодавства має бути спрямоване не тільки на конкретизацію окремих положень в законодавстві, але на посилення гарантій статусу біженців [8, 328].

Україна співпрацює з іншими державами, Управлінням Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців, іншими міжнародними організаціями з метою усунути причини ви-

Права та обов'язки біженців в Україні

никнення проблеми біженців, поліпшення їх матеріального становища і вдосконалення правового статусу, а також повернення біженців у країну їх громадянської належності (підданства) або попереднього постійного проживання.

Міжнародне співробітництво у розв'язанні проблем біженців здійснюється на основі міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Зокрема, 23 вересня 1998 р. укладена міжнародна угода між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців [15]. Ця Угода містить основні умови, на яких УВКБ в рамках свого мандата співпрацює з Урядом, відкриває Представництво в країні і здійснює свої функції щодо надання міжнародного захисту та гуманітарної допомоги біженцям та іншим особам, які належать до його компетенції в країні перебування. Згідно зі ст. 3 цієї Угоди співробітництво між Урядом та УВКБ у галузі надання міжнародного захисту і гуманітарної допомоги біженцям та іншим особам, які належать до компетенції УВКБ, здійснюється на основі Статуту УВКБ, відповідних рішень та резолюцій УВКБ, прийнятих органами Організації Об'єднаних Націй. Уряд надає вільний доступ співробітникам УВКБ до біженців та інших осіб, що належать до їхньої компетенції, а також у місця, де здійснюються проекти УВКБ з метою контролю за всіма етапами їх втілення.

Отже, у сфері прав та обов'язків біженців в Україні існує ще цілий ряд проблем, зокрема: відсутність концепції міграційної політики в Україні; єдиних підходів щодо надання статусу біженця вимушеним переселенцям з одного й того ж регіону; недосконала інфраструктура пунктів тимчасового розміщення біженців в Україні; потреба вдосконалення гарантій реалізації прав біженців в Україні.

Існують перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямі, зокрема, щодо міжнародно-правового статусу біженців; реалізації прав біженців в Україні; захисту прав біженців в Україні.

Основними перспективами розвитку прав та обов'язків біженців в Україні мають бути вдосконалення гарантій реалізації прав біженців; удосконалення механізму захисту їхніх прав; розширення прав та обов'язків; імплементація у національне законодавство провідних міжнародних стандартів у цій сфері.

Література

1. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
2. *Чехович С.Б.* Міграційне право України: Підручник. – К.: Школа, 2003. – 368 с.
3. Права человека: Учебник для вузов / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: НОРМА, 2002. – 573 с.
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Про біженців: Закон України від 21 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 47. – Ст. 250.
6. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 4 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 161.
7. Конвенція ООН про статус біженців від 28 липня 1951 р. // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Жовтень 2007 р.
8. *Шукліна Н.Г.* Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.
9. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.
10. Порядок проведення обов'язкових медичних обстежень осіб, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця: затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 82 від 04 березня 2002 р. // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Жовтень 2007 р.
11. *Краснов В.І.* Міграційні процеси в Україні // Вісник Держкомнацміграції України. – 2003. – № 2. – С. 60–63.
12. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
13. *Товт М.* Стан та основні тенденції міграційних процесів // Інформаційний бюлетень відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації та Центру культур національних меншин Закарпаття. – 2002. – № 1. – С. 13–16.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
15. Угода між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців від 23 вересня 1998 р. // Інфодиск: Законодавство України. Версія 8.0.0. – Жовтень 2007 р.

**Юлія Дягтярева,
Шалма Шахвали,**
*Соціальна служба допомоги
«Карітас» (м. Харків)*

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

За даними ООН 2005 р., Україна перебуває на 4-му місці за кількістю мігрантів (6,8 млн) після США (38,4 млн), Російської Федерації (12,1 млн) та Німеччини (10,1 млн). В Україні присутні усі типи мігрантів: як добровільні (трудова, економічна, об'єднання сімей), так і вимушені (шукачі притулку, біженці). І хоча за період з 1996 по 2006 р. річна кількість трудових іммігрантів збільшилася майже в 2 рази (з 4,2 тис. осіб до 7,3 тис. осіб), річна кількість українців, що виїхали за кордон на заробіток, збільшилася майже у 6 разів (з 11,8 тис. осіб до 61,2 тис. осіб). Ці дані свідчать про те, що динаміка міграційних процесів у нашій державі дуже висока, і це стосується пересувань населення як на територію України, так і за її межі.

За переписом населення 2001 р. місцем народження більшості іммігрантів були вказані Російська Федерація, Білорусь, Казахстан, Молдова та Узбекистан. Менше іммігрантів народилося у Польщі та Німеччині, а всі інші були вихідцями з Китаю, Монголії, В'єтнаму, Індії та Афганістану.

Також із зареєстрованих на території України іноземців та осіб без громадянства в цей час переважали за національністю росіяни, українці, вірмени, молдовани, азербайджанці, грузини та білоруси. За віковою структурою населення України серед громадян України переважали особи від 18 до 59 років, серед громадян СНД та Балтії, а також країн старого зарубіжжя – від 18 до 39 років.

Той же перепис 2001 р. виявив розбіжності у статевому складі іноземців та осіб без громадянства на території України: у росіян, білорусів, молдован переважають жінки, в українців склад паритетний, серед таджиків переважають чоловіки (67,0%), серед

азербайджанців – 65,6 %, чеченців – 61,0 %, грузинів – 58,7 %, вірмен – 56,6 %, в'єтнамців – 64,2 %, китайців – 67,6 %, афганців – 77,1 %, народів Індії та Пакистану – 84,0 %, англійців – 61,1 %, американців – 58,3 % та французів – 57,8 %.

Велика кількість іммігрантів перебуває в Україні з метою здобуття освіти. Так, з 2000/2001 по 2006/2007 навчальні роки частка їх у ВНЗ України I–IV рівнів акредитації зросла майже в 2 рази (з 16,5 тис. осіб до 29,6 тис. осіб), при цьому на 2006 р. найбільша кількість іноземних студентів походила з Китаю, Російської Федерації, Сирії, Йорданії, Ірану та Індії.

Але дані ВНЗ щодо кількості іноземних студентів, які навчаються впродовж навчального року, відрізняються від даних щодо кількості осіб, які стоять на обліку за фактом освіти у МВС. Це пояснюється прагненням багатьох іноземців перебувати в Україні з метою навчання, а насправді не відвідувати ВНЗ та нелегально працювати.

З легальних трудових мігрантів, які одержали дозвіл та працювали в Україні у 2006 р., найбільшу частину становили громадяни Туреччини, Російської Федерації, Польщі, Узбекистану і Німеччини, а також громадяни Китаю та В'єтнаму.

Що стосується біженців, тобто осіб, яким уже надано статус біженця, то на 1 січня 2006 р. їх кількість становила 2346 осіб, а на 1 січня 2007 р. – 2275 осіб.

Основними країнами походження біженців є Афганістан (52 %), Вірменія (9 %), Азербайджан (8 %), Росія (6 %), Конго (4 %), Грузія (4 %), Судан (3 %).

Але ситуація з правовим забезпеченням біженців, шукачів притулку, осіб без громадянства та інших іноземців залишається складною. Як виявило опитування інституту соціології НАНУ у 1998 р., серед опитаних біженців (253 особи) міліція затримувала 62,8 %, з них лише 18 % вказали, що з ними поводитися нормально, до 22,1 % застосовували фізичну силу, у 61 % при затриманні вимагали гроші, у 41 % гроші і цінності просто забирали, з 69 % поводитися грубо, принижуючи гідність.

У першій щорічній доповіді Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у 2001 р. відмітив велику кількість порушень прав і свобод іноземців та осіб без громадянства. Більшість з них стосується права на справедливий судовий розгляд, свободи від порушень прав під час попереднього слідства, свободи пересу-

Міграційні процеси в Україні

вання, свободи від незаконного видворення за межі України, наявність дискримінаційної практики у деяких працівників правоохоронних органів, яка полягає у приниженні гідності за національною ознакою.

Враховуючи ці обставини, Міжнародний журнал «Human Rights Watch» у листопаді 2005 р. писав, що Україна не може визнаватися безпечною країною для шукачів притулку. Це пов'язано з відсутністю національного досвіду поводження з міграційними потоками; низьким рівнем розвитку правової системи; невідповідністю інституційних структур сучасним завданням; обмеженістю фінансових ресурсів; відсутністю традицій щодо надання притулку; низьким рівнем правозахисної культури. У 2007 р. відбулися незначні зміни в українському законодавстві щодо біженців і мігрантів та в його забезпеченні.

Зворотною стороною проблеми правового забезпечення іноземців стає для України нелегальна міграція, що стосується як іноземців, які в'їжджають на територію України за підробленими документами або залишаються у країні безпідставно, так і подальшого збільшення відтоку кваліфікованих українських кадрів за кордон як нелегальних робітників.

У 2006 р. органами внутрішніх справ України було виявлено 11,3 тис. нелегальних мігрантів. Зважаючи на те, що Україна є транзитною країною для нелегальних мігрантів, які прямують у Західну Європу, на кордоні затримується значна частка таких «переселенців». Найбільша кількість затриманих становила 14 646 осіб у 1998/1999 рр. Серед затриманих на кордоні у 2006 р. нелегальних мігрантів переважали громадяни Молдови, Індії, Китаю, Пакистану, Грузії та Росії.

Внаслідок міграційних процесів відбулася зміна етнічного складу населення України між переписами 1989 і 2001 рр. Зросла: частка українців з 72,7 % до 77,8 %, кількість кримських татар – у 5,3 раза, вірмен – на 84 %, грузин – на 45 %, чеченців – на 56 %, абхазів – на 43 %, азербайджанців – на 22 %, в'єтнамців – у 8,2 раза, арабів – у 5,3, китайців – у 3,3, афганців – у 2,8, американців – у 64 рази. Зменшилася кількість росіян на 26,6 % та євреїв – у 5 разів.

Загальний результат міграцій 1991–2005 рр. для України виявився таким:

Юлія Дягтярева, Шалма Шахвали

- з пострадянських держав прибуло близько 2,2 млн осіб, вибуло – 1,95 млн осіб, сальдо міграції становило +250 тис. осіб;
- в країні «старого» зарубіжжя вибуло понад 650 тис. осіб, прибуло звідти приблизно 170 тис., сальдо міграції становило -480 тис. осіб;
- загальний баланс міграційних переміщень становив -230 тис. осіб.

Таким чином, міграція являє собою складний процес, який може стати як шансом, так і загрозою для Української держави. Адже з 1993 р., коли населення України становило 52,2 млн осіб, до січня 2007 р., коли воно налічувало 46,7 млн осіб, кількість українців скоротилася на 5,5 млн (у т.ч. на 1,2 млн за рахунок еміграції). До 2050 р. чисельність населення України може скоротитися на 36 % або на 17 млн осіб.

Для збереження нинішньої чисельності українців потрібно 300 тис. іммігрантів на рік, а для відновлення 52 млн – 500 тис.

Поряд з цим, проблема міграційних переміщень є міжнародною, вона привертає увагу багатьох країн. Щоб зберегти нинішню чисельність населення, до 2050 р. країнам ЄС буде потрібно 47,9 млн іммігрантів, а Росії – 24,9 млн.

Олександр Світлов,
*студент факультету соціології
Київського Національного
університету ім. Тараса Шевченка*

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ ДО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В сучасному світі просторове переміщення людей є явищем поширеним. За оцінками експертів кожен шостий мешканець нашої планети змінює місце свого проживання в межах рідної країни¹. Значно менша кількість людей вдається до переїзду з однієї країни до іншої, але і їх кількість постійно зростає. Якщо між 1965 та 1975 рр. щорічне збільшення кількості міжнародних мігрантів (1,16 % щороку) не досягало рівня приросту населення світу (2,04 % щороку), то у 80-ті роки ХХ ст. приріст населення світу почав зменшуватися, в той час як обсяги міжнародних міграційних процесів стабільно зростали. На період з 1985 р. до 1990 р. населення світу зростало приблизно на 1,7 % щорічно, а кількість людей, включених до міжнародних міграційних процесів, збільшувалася щорічно на 2,59 %². На сьогодні зовнішні міграційні процеси охоплюють сотні мільйонів людей. За даними ООН на 2005 рік число міжнародних мігрантів у світі досягло 191 млн осіб³.

Україна не залишилася осторонь цього світового процесу. За інформацією ООН, у 2005 р. в Україні проживало 6,8 млн мігрантів. Зрозуміло, що серед цих мільйонів є значна частка людей, які могли змінити місце проживання ще за часів Радянського Союзу, і яких не варто було б відносити до зовнішніх мігрантів, але проживання в Україні сотень тисяч вихідців з інших країн сумніву не викликає.

Є всі підстави припустити, що рухомість населення зростатиме і ставатиме все більш різноманітною в своїх соціальних та культурних

характеристиках. З одного боку, міграційні процеси сьогодні є результатом залучення окремих суспільств та національних економік у глобальні відносини, з іншого – вони можуть розглядатися як каталізатори подальших соціальних перетворень як в приймаючих країнах, так і в країнах походження. Під їх впливом, за твердженням Е. Гіденса, відбувається трансформація просторових соціальних відносин⁴.

Звісно, таке масове явище, як міграція має й відповідні наслідки соціального, економічного, культурного та іншого характеру. Наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними. При цьому варто зазначити, що позитивність чи негативність прямо залежить не тільки від специфіки самого міграційного процесу, а й від настанов і можливостей держави, в якій ці процеси відбуваються. Одні й ті ж самі явища однією країною будуть використані на свою користь, в той час як інша матиме від них лише проблеми. Наприклад, для використання коштів, що привозять із собою мігранти, потрібно мати розвинуту банківську систему і відповідне законодавство, а для включення новоприбулих до трудових ресурсів – загальну стратегію і можливість їх залучення.

В Україні серед наслідків, зазвичай, відзначають проблеми. Це зрозуміло, бо проблеми потребують розв'язання, а, отже, уваги вчених, службовців та інших людей, яким доводиться з ними стикатися.

Як правило, вказують на дві групи проблем, а саме: проблеми, пов'язані з мігрантами, та проблеми самих мігрантів. На жаль, діалектичний зв'язок між ними не завжди є очевидним. У своїй більшості вони пов'язані не з самим фактом переселення людини, а з фактом приїзду «чужої» людини, тобто, людини, що не має свого місця у певному суспільстві.

Процес, який поступово вводить людину в суспільство, це процес інтеграції. Якщо він незавершений або проходить некоректно, – виникають певні «ускладнення». Яскраві приклади таких «ускладнень» можемо спостерігати в країнах Євросоюзу. З одного боку, це були масові заворушення мігрантів, які вважають порушеними свої права. З іншого, теж достатньо масові виступи місцевого населення, яке вважає, що у мігрантів тих прав аж надто багато.

З цього приводу хотілося б звернути увагу на одну з причин гальмування та викривлення процесу інтеграції людини в су-

спільство. Ця причина майже непомітна буденному сприйняттю і тому становить серйозну загрозу. Мова йде про один з внутрішніх конфліктів, викликаних міграцією, а саме про конфлікт між власною самоідентифікацією мігрантів та їх ідентифікацією населення приймаючої країни.

Особливо важко проходить процес входження у суспільство для тих категорій іммігрантів, які мають значні культурно-морфологічні відмінності. Тобто у випадку України – це переселенці з країн Африки та Азії. Саме тому для ілюстрації стану проблеми, зокрема в Україні, були використані матеріали дослідження, проведеного у 2001–2002 рр. у Києві за сприяння Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона (США)⁵. Оскільки це дослідження містить інформацію як про об'єктивне становище іммігрантів з далеких від України (і територіально, і культурно) країн Азії та Африки, так і суб'єктивні оцінки цього становища і прибульцями і киянами, воно є багатим джерелом для подальшого аналізу.

На проблему конфліктів ідентифікацій класики соціології звертали увагу в різних аспектах. Так, Ч. Тейлором свого часу була сформульована проблема визнання. Він вважав, що певні риси сучасних політик залежать від потреб, а інколи і вимог визнання. Ця потреба є однією з рушійних сил в політиках, пов'язаних з національними рухами. Водночас, вимога визнання виходить на передній план в різних напрямках сучасних політик по відношенню до меншин, груп, у деяких формах фемінізму та в тому, що зветься політикою мультикультуралізму⁶. Тейлор відніс визнання особистості до чеснот саме демократичної держави і вважав ознакою досягнення певного рівня розвитку суспільства. Він наголошував на важливості відповідної ідентифікації з боку соціального середовища для формування індивідуальної особистості.

Водночас, Е. Дюркгейм вважав конфлікти між самооцінкою і оцінкою з боку інших одним із чинників, що призводять до девіантної поведінки⁷.

Зрозуміло, що для людини, яка приїхала на нове місце і значно відрізняється статусом, культурою та навіть зовнішністю від місцевого населення, конфлікт ідентифікацій розгортається з новою силою та під іншим кутом. Хоча ця ж ситуація актуалізується і для приймаючого населення, адже конфлікт двосторонній.

Конфліктна ситуація навколо ідентифікацій цими спільнотами одна одної має багато складових. Проте в контексті вже сказаного варто відмітити два таких аспекти: конфлікт між необхідністю інформації для правильного перебігу процесу становлення ідентифікацій і відсутністю такої інформації; утворені ідентифікації, що базуються на суб'єктивних уявленнях членів кожної зі спільнот.

Основними джерелами інформації як для місцевого населення про іммігрантів, так і для іммігрантів стосовно місцевого населення традиційно є особистий досвід різнохарактерного спілкування; державні програми, спрямовані на інформування населення; інформаційні матеріали засобів масової інформації.

На сьогодні в Україні не реалізуються спеціальні державні програми, спрямовані на інформування як іммігрантів, так і українців про реальний стан імміграційних процесів, кількісний і якісний склад іммігрантів, їх права і можливості інтеграції в українське суспільство. А якщо говорити про реалізацію окремих пунктів різних державних програм і заходів, які стосувалися певних категорій іммігрантів (переселенці, біженці, раніше депортовані народи) або загального соціокультурного розвитку суспільства, то вони, на жаль, виявилися неефективними в контексті адекватного інформування зацікавлених сторін.

Інформація, що з'являється в ЗМІ, теж не вирішує проблеми широкого, повноаспектного і, головне, об'єктивного інформування як місцевого, так і новоприбулого населення стосовно одне одного і перспектив їх співіснування. По-перше, зазвичай в ЗМІ з'являються повідомлення про якісь непересічні події (якесь досягнення, цікава подія, випадок девіації). По-друге, серед таких нерядових подій принципово переважають події негативного, здебільшого кримінального характеру. А по-третє, довіра до ЗМІ в українському суспільстві достатньо низька. Цілком довіряють засобам масової інформації лише 3,6 % населення України⁸.

Третім, з основних джерел інформації, на яких може базуватися процес взаємної ідентифікації іммігрантів і місцевих жителів, є особисте спілкування. П. Бергер і Т. Лукман відзначали, що в процесі формування ідентичності діалектичний зв'язок між ідентифікацією з боку інших і самоідентифікацією передбачає значну роль безпосередніх контактів⁹.

Але й це джерело інформації, яка могла б відкоригувати сприйняття одне одного у мігрантів та українців, на жаль, є надто обмеженим. За даними уже згаданого дослідження, розподіл контактів між киянами та іммігрантами за місцем, де вони відбуваються, виглядає приблизно так: близько 6 % киян мали досвід такого спілкування на роботі та за місцем проживання, 11 % – у громадських місцях, 15 % – на ринках. Тобто, майже 68 % жителів Києва ніяких контактів з іммігрантами не мали¹⁰. Як бачимо, активним спілкування між киянами та іммігрантами не назвеш. До того ж як громадські місця, так і ринки не надто придатні для вільного спілкування. Отже, зрозуміло, що за таких обставин важко створити повноцінний образ співрозмовника.

Наслідком такого інформаційного голоду є ситуація, за якої люди створюють певні уявлення одне про одного на основі якихось суб'єктивних і неадекватних чинників, що в свою чергу сприяє появі невідповідності самоідентифікації іммігрантів і їх ідентифікації населенням приймаючої країни.

Звертають на себе увагу приклади розбіжності цих ідентифікацій. Кожна така розбіжність ускладнює процес інтеграції новоприбульців та призводить до різних конфліктів та непорозумінь. Наприклад, кияни досить викривлено розуміють, для чого іммігранти приїхали до України. Так, вони значно переоцінюють кількість біженців серед мігрантів (втечу від війни як чинник, що спонукає до переїзду вказали 26 % респондентів-іммігрантів, водночас серед киян цей аспект відзначили 46 %¹¹). Також на десять відсотків від загалу кияни перебільшують цінність освіти та шлюбу як стимулів до переїзду. Проте ці відмінності хоч і значні, але більш-менш безпечні щодо утворення конфліктних ситуацій.

Існують і більш небезпечні викривлення. Так 30 % киян вважають причиною переїзду до України транзитні плани іммігрантів. Таке розуміння формує відповідне ставлення до прибулих як до тимчасового феномену. А інколи й негативне ставлення як до людини, що скористається певними державними ресурсами, а ще гірше, пільгами, а натомість нічого не дасть суспільству, в якому проживає. Проте транзитні плани визнали причиною імміграції лише 3 % респондентів-мігрантів.

Зрозуміло, що ця розбіжність у поглядах загрозливіша за попередню, адже у однієї сторони формується негативна ідентифікація

другої. При цьому за відсутності достовірної інформації про те, які саме ресурси реально використовуються і чи існують взагалі які-небудь пільги, кожен формує свої уявлення з цього приводу відповідно до свого власного розуміння. Водночас друга сторона відчуває себе ображеною несправедливими закидами.

Ще одним прикладом небезпечного розходження ідентифікацій є відмінність бачення киянами і іммігрантами соціально-економічних умов життя одне одного. За даними дослідників, кожна сторона оцінила за рядом основних критеріїв власні умови життя та умови життя іншої категорії. Киян запитали про сім критеріїв, а іммігрантів – про шість. Оцінка проводилась за п'ятибальною шкалою.

Так, за сумарними оцінками (по шести параметрах) кияни оцінили власні умови проживання на 16,7 бала (з 30 можливих), водночас становище іммігрантів було оцінено ними в 13,4 бала. Іммігранти ж в свою чергу бачать своє становище достойним у 15,5 балів, а умови проживання киян визначили на рівні 19,4 балів¹². На перший погляд, конфлікту не видно. Обидві групи респондентів виявили однотайність у визначенні досить низького рівня життя як для себе, так і для іншої групи. Хоча, на думку іммігрантів, різниця між ними і киянами все ж таки більша.

Але конфлікт існує і серйозний. Кияни впевнені, що мігранти майже не поступаються їм в плані соціального захисту, який традиційно вважають привілеєм корінного населення, і мають практично рівні з ними можливості одержати медичну допомогу, дати освіту дітям і знайти роботу. Навіть у такому болючому для киян питанні, як житлові умови, вони вважають свої можливості не набагато кращими, ніж можливості мігрантів. До того ж, на думку киян, мігранти помітно багатші. Водночас мігранти впевнені в тому, що рівень їхньої забезпеченості соціальними послугами набагато нижчий, не кажучи вже про фінансовий стан і можливість знайти роботу. І та й інша сторони з такої позиції вважають себе ущемленими, і якщо їх трохи підштовхнути, серйозний конфлікт неминучий. Можливо не треба й каталізатора, достатньо залишити все, як є, на деякий час.

Конфлікт ідентифікацій мігрантів і приймаючого населення є одним з важливих чинників, які сприяють виникненню в суспільстві активних проявів невдоволення. Для України врахування цього

чинника тим важливіше, що дослідники сучасного стану українського суспільства відзначають зростання конфліктів між людьми в магазинах, транспорті, на вулицях. Спостерігається поширення конфліктів між людьми різних політичних переконань, збільшується кількість конфліктів з дітьми та іншими родичами. Крім того, зберігається високий рівень психологічної відокремленості населення України від представників більшості інших національностей, крайнім виявом якої є ксенофобія¹³.

Отже, інтеграція іммігрантів для України хоч і не належить до найважливіших проблем сьогодення, але є досить актуальною. Вирішувати її в усіх численних і різнохарактерних аспектах доведеться рано чи пізно. На користь цієї думки говорить сам факт того, що міграція населення – явище поширене, масове і природне. Спинити цей процес, який до того ж має свої об'єктивні причини, не можливо, навіть якщо вважати це за потрібне, та й контролювати такий процес не просто. Тим більше, що в Україні і досі не створена виважена концепція міграційної політики¹⁴.

На сьогодні проблеми співіснування мігрантів та місцевого населення висвітлюються не регулярно, не повно і не адекватно важливості питання. В кращому разі ці проблеми розглядаються в контексті економічних або розвитку і поширення толерантності в суспільстві. При цьому толерантність вважається ключовим моментом відносин між приймаючим населенням і мігрантами. Проте варто пам'ятати, що терпеливість – ресурс вичерпний, тому розглядати толерантність як вирішення проблеми не далекоглядно.

Водночас серед чинників, що стоять на заваді успішній інтеграції, є такі глибокі і не завжди помітні, як ксенофобія і конфлікт ідентифікацій, який здебільшого спричинений низьким рівнем інформованості обох сторін. А толерантність виступає як «чесне слово», на якому поки тримається ситуація.

Література

1. Zlotnic H. Trends of international migration since 1965, what existing data reveal // International Migration 1999. № 37. P. 21–61.
2. World Migration Report 2000 / International Organization for Migration. – IOM, UN, 2000. – P. 5
3. http://www.un.org/russian/radio/print_all.asp?NewsDate=4/-3/2006.

4. *Giddens A.* The Consequences of Modernity, Cambridge: Polity Press, 1990.
5. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська (керівники проекту). – К.: Стилос, 2003. – 447 с.
6. *Taylor Ch.* The Politics of Recognition//Taylor Ch. Philosophical Arguments. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press. – 1997. – P. 225
7. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда//О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1990. – С. 67–115.
8. *Паніна Н.В.* Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. – 160 с.
9. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
10. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська (керівники проекту). – К.: Стилос, 2003. – С. 335.
11. Там само.
12. Там само.
13. *Паніна Н.В.* Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. – 160 с.
14. *Малиновська О.А.* Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – С. 210.

Зінаїда Кривошеєва,
студентка факультету психології
Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Коли мова йде про окрему психологічну характеристику цілої нації чи етносу, варто оцінювати її не тільки саму по собі, а й в сукупності інших характеристик, що впливають на цей показник. Таким чином толерантність можна вважати однією із складових національного характеру, розглядаючи його як сукупності специфічних психологічних рис, що більшою або меншою мірою притаманні тому чи іншому соціально-етнічному угрупованню в конкретних історико-економічних, культурних та природних умовах розвитку¹. Поряд з толерантністю варто розглядати й інші чинники, що впливають на міжетнічні стосунки.

Саме історичний чинник слід насамперед мати на увазі, намагаючись виокремити риси національного характеру. Так епоха Російської імперії позначилася на українцях впливом кріпосницького ладу, монархізму, феодалізму та великодержавного шовінізму. Крім того, цей період характеризується жорстким пригніченням національно-визвольних рухів та відсутністю демократичних інститутів у суспільстві. Сукупність цих чинників сприяла формуванню таких рис національного характеру, як покірність, пасивність, байдужість². Посилена централізація влади призвела до чиношанування та ствердження стереотипу безгрішності тих, у кого в руках влада.

Тривале розділення території між різними державами сприяло формуванню розрізненості, відсутності єдності як на рівні суспільної свідомості, так і на індивідуальному рівні. Ці риси стали елементами національної психології українського народу. Крім того, одні негативні риси автоматично породили інші, як-то: егоїзм, ізоляціонізм, схильність до тонкого розрахунку на власну користь.

Історичні умови життя змушували українців контактувати з представниками сусідніх етносів вимушено або на підставах відстоювання власних інтересів. Вкорінені таким чином риси не можуть не проявлятися на рівні міжособистісного повсякденного спілкування. Отже, насторожене ставлення українців до представників інших етносів мало історичні основи для свого формування.

Толерантність українського суспільства не є толерантністю у вигляді англ. *tolerance* – як готовність прихильно визнавати, приймати поведінку, переконання та погляди інших людей, що відрізняються від власних, навіть у випадках, коли ці переконання чи погляди тобою не підтримуються³. У разі нашого етносу, толерантність тяжіє до поширеного раніше в практиці світової психології значення, і сприймається саме як терпимість. А за такого розуміння (будь-яка терпимість має межу) не варто ідеалізувати наше суспільство в контексті ставлення до представників інших національностей. Для оптимістичної оцінки мало підстав навіть, взявши до уваги дослідження, в яких рівень толерантності визначають через відсутність дискримінації й ілюструють високі показники терпимості населення. За даними соціологічного моніторингу, проведеного з 1994 по 2005 роки, відзначається зменшення майже вдвічі випадків утиску прав та інтересів росіян з 8,6 % в 1994 р. до 4,4 % в 2004, євреїв з 7,2 % до 3,3 % та представників інших національностей з 4,5 % до 2,4 %. Таким чином, стикатись із випадками дискримінації представників інших національностей доводилось від 3 % до 8 % дорослого населення. Але поряд з цим українці продовжують демонструвати високий рівень психологічної відокремленості від представників інших національностей⁴, що є ще одним підтвердженням настороженого ставлення до інших етносів.

Важко прогнозувати утримання такого рівня толерантності і надалі, якщо врахувати ще два чинники: перший – посилення всесвітнього процесу глобалізації та міжнародної міграції, що кінець-кінцем призводить до збільшення міжетнічних контактів, які матимуть як позитивний, так і негативний характер. Другий чинник впливає із ще однієї важливої характеристики українського національного характеру – його ідеалістичності. Під ідеалістичністю в даному контексті розуміється схильність керуватися не загальними категоріями розуму, а насамперед суб'єктивними чинниками, що власним джерелом мають почуття та волю⁵. Зрозуміло, що за таких умов

Специфіка української толерантності і національний характер

найменше зіткнення інтересів стане підставою для виникнення конфлікту. Поштовхом, наприклад, може стати будь-який факт, висвітлений мас-медіа під певним кутом.

Крім того, масовій свідомості українців притаманний ще цілий ряд специфічних характеристик. По-перше, це невираженість інтересів соціальних груп. По-друге – недостатня сформованість групових норм і, як наслідок, підвищена схильність до масових психічних станів, які легко поширюються і є нестійкими. По-третє, поширеним є культ «революційної дії» як способу розв'язання суспільних проблем і правовий нігілізм⁶.

Поширеною є практика спекуляцій на міжетнічних стосунках. Так перманентні конфлікти, які виникають у Криму передусім через перерозподіл землі та захоплення нових земельних ділянок, часто висвітлюються як міжетнічні. Викривлене висвітлення реального стану проблеми і переведення її в іншу площину не сприятиме поліпшенню ситуації.

Глибше зрозуміти специфіку української толерантності допомагають такі особливості національного характеру: атрофія або деформованість історичної пам'яті та образу країни; стійкі часові децентрації в біографічне минуле, які провокують масові процеси його ідеалізації та міфологізації; наявність у структурах підсвідомого численних слідів витіснених і сублімованих страхів, закріплених у вигляді різних психологічних комплексів⁷; посилений розподіл на «ми-вони» у міжетнічній взаємодії.

Наявність деформованого образу країни впливає на міжетнічну взаємодію в таких площинах: якщо немає чіткого позитивного образу власної країни у свідомості навіть українців, то що вже говорити про наявність такого в свідомості представників інших етносів. Виходячи з цього, легко зрозуміти, чому багато українців, які самі замислювалися над переїздом у розвинуті країни Європи чи Америки, схильні вважати, що іммігранти теж чекають першупліпшу нагоду переїхати на Захід. У результаті, на думку наших громадян, причинами переїзду в Україну для іноземців, крім транзитних намірів, можуть бути або дуже низький рівень життя іммігрантів на їхній батьківщині, або війни чи соціальні, політичні та екологічні катаклізми⁸.

Слід сказати, що українські засоби масової інформації традиційно культивують деформований образ країни, що сприяє фор-

муванню неадекватного сприйняття громадянами власної держави. Характерно, що цей процес відбувається в Україні вже більше двадцяти років за потурання і навіть участі владних структур.

Так, постійно декларовані епітети, що вживаються вже як стабільні характеристики держави, не можуть не відкладатись у свідомості, а потім і у підсвідомості населення. Отже, постійне наголосення на слабозвинутості, економічній та політичній кризовості, низькому рівні життя, з одного боку, відображають реальний стан речей (але це залежить від об'єкта порівняння), з іншого, призводять до формування установки на сприймання держави саме в такому ключі «проблемності».

В умовах невизначеності подальшого розвитку держави, а отже за відсутності перспектив поліпшення якості життя, пересічним громадянам важко розібратися із стосунками між етносами, які традиційно проживають в Україні. Ще важче налагодити взаємини з тими, хто лише приїжджає і певною мірою претендує на суспільні блага, надані державою. Хоча до них можна віднести хіба що безкоштовне медичне забезпечення.

Взявши до уваги тезу про наявність у структурах підсвідомого численних слідів витіснених і сублімованих страхів, закріплених у вигляді різних психологічних комплексів, варто відзначити можливість прояву ксенофобії. Оскільки мігранти насамперед обирають місцем проживання великі міста, то найчастішою буде поява фобій саме в містах. З іншого боку гострішими можуть бути непорозуміння між сільськими жителями та представниками інших націй, оскільки населення сільської місцевості більш стабільне і має менший досвід спілкування з чужинцями. Найбільше непорозумінь очікує на вихідців з Африки та тих, хто сповідує мусульманство.

Важливими чинниками міжетнічної взаємодії є динаміка та принципи формування національного характеру. Сукупність соціальних установок, що переростають у соціальні стереотипи, в результаті і є національний характер. Психологічні установки людини в контексті спілкування з представниками інших соціальних груп формуються кількома способами: через власний досвід спілкування з представником групи, через раніше засвоєні та культурно визнані образи, через узагальнення досвіду, здобутого з інших джерел.

Існують установки сприймання етносів, які сформовані давно і надійно вкорінені в свідомість і підсвідомість. Вони стосуються

Специфіка української толерантності і національний характер

таких національних меншин, з якими відносини формувалися протягом століть: євреї, росіяни, поляки. Із цим «класом» установок дуже важко впоратись, але завжди варто намагатись. Зовсім інша ситуація у формуванні установок по відношенню до «нових» для України етносів. Так, останнім часом проходить формування суспільного ставлення до вихідців з Африки та країн Азії. Адже українці не мали широких можливостей особистого спілкування із ними аж до 60-х років XX сторіччя. Спілкування, що відбувалося через навчання студентів з Африканських країн, не набуло широких масштабів. Незначна кількість соціальних контактів з цією групою іноземців нині призводить до засвоєння стереотипів турботливо підготовлених кінематографом і телебаченням.

Схожа, якщо не гірша, ситуація відбувається із формуванням образу мусульман, навіть не в контексті окремого етносу, як в контексті релігії. В останні сім років маємо яскраво виражене інформаційне протиставлення демократичного світу, і в першу чергу Сполучених Штатів та мусульманського світу в цілому. Постійно культивується приписування негативних рис представникам цієї релігії, передусім як передбачення їх негативного ставлення до всіх інших людей. Рівень довіри до засобів масової інформації в нашій країні дуже низький, але постійне наголошення на цьому не може в решті-решт не впливати на населення.

На жаль, зараз важко точно визначити, на якому етапі формування соціального стереотипу ми знаходимось. Але навряд чи негативний стереотип щодо всіх представників мусульманського світу буде сумісним з декларованою нашою державою толерантністю.

Отже, враховуючи наш національний характер, можна говорити про таку специфічність української толерантності:

- українська толерантність визначається як міра терпимості;
- наша толерантність має нестійкий характер, і може вичерпатись за відносно короткий час.

Зміцнення толерантності в Україні можливе за умов піднесення до оптимального рівня сприйняття цінності власного етносу та країни; вихід з перманентної економічної та політичної кризи (принаймні, відмова від її стабільного декларування); встановлення та стабільне дотримання чітких напрямів подальшого розвитку країни. Реалізація цих заходів може позитивно вплинути на рівень оцінки пересічними громадянами України якості власного життя та

підвищити рівень самооцінки. В результаті таких змін зміцниться база формування плідних міжетнічних стосунків

На завершення роздумів про національний характер українців та толерантність як його важливу складову варто ще раз підкреслити поетапність формування цього феномену. Перший етап – формування соціальних установок щодо чужинців вже практично завершений і нині ми перебуваємо на стадії виникнення стереотипів. Цей процес потребує пильної уваги, оскільки нові соціальні стереотипи, що лишень з'являються на даному етапі, надалі впливатимуть на толерантність нашого суспільства.

Література

1. Джандильдин Н.Д. Природа национальной психологии. – Алма-Ата, – 1971. – С. 146.
2. Гнатенко П.И. Национальная психология: Монография. – Днепрпетровск, 2000.
3. Merriam-Webster's Online Dictionary, Cambridge International Dictionary of English, Encarta World English Dictionary-<http://www.merriam-webster.com/>
4. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.:ТОВ «Видавництво Софія», 2005. – 160 с.
5. Мірчук І. Світогляд українського народу // Науковий збірник УВУ, вип. 3. – Прага, 1942. С.234.
6. Слюсаревський М. «Ми» і «Я» у світі, що змінюється. Деякі підсумки досліджень із проблем соціальних трансформацій. – <http://www.politicon.iatp.org.ua/mag/sljularevski2.htm>
7. Слюсаревський М. «Ми» і «Я» у світі, що змінюється. Деякі підсумки досліджень із проблем соціальних трансформацій – <http://www.politicon.iatp.org.ua/mag/sljularevski2.htm>
8. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська (керівники проекту). – К.: Стилос, 2003. – 447 с.

Валерій Николаєвський,
кандидат філософських наук,
професор Харківського Національного університету
ім. Василя Каразіна

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МІГРАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА

Аналіз наукової літератури та публіцистичних джерел дає можливість стверджувати, що зовнішня інтелектуальна міграція як складова трудової міграції з України має низку негативних наслідків: специфічних (характерних власне інтелектуальній міграції) та універсальних (спільних і для інтелектуальної, і для трудової міграції). Ці наслідки чинять прямий чи опосередкований вплив на соціальну безпеку українського суспільства.

Наслідки зовнішньої інтелектуальної міграції залежно від того, якої сфери суспільного та індивідуального життя вони стосуються, можна віднести до тієї чи іншої групи.

По-перше, це демографічні наслідки. Наприклад, через те, що більшість мігрантів є особами дітородного віку, відбувається погіршення соціально-демографічної структури суспільства, його репродуктивного потенціалу, генофонду. В умовах України ці наслідки є особливо актуальними, оскільки вони мають місце на тлі загального скорочення чисельності населення, яке зумовлене передусім низькою народжуваністю й високою смертністю. За прогнозами демографів [1], до 2026 р. населення України зменшиться до 42 млн осіб. Збереження або збільшення рівня міграції з України означатиме, що населення України дедалі скорочуватиметься. Особливо в даному контексті слід зважати на тенденцію до збільшення кількості трудових мігрантів з України, які назавжди залишаються у країнах, куди вони виїхали на роботу.

По-друге, це культурні наслідки, які безпосередньо впливають із змін у демографічній та національно-етнічній структурах населення і полягають, наприклад, в тому, що наявний, або такий, що виникне,

в українському суспільстві «...демографічний вакуум неминуче заповнять іммігранти з третіх країн зі стабільним природним приростом населення, які є традиційними постачальниками робочої сили у світі. Але вони – носії інших звичаїв і культурних традицій, іншого менталітету» [7]. Тому цілком імовірно, що під впливом іммігрантів можуть відбуватися незворотні процеси в культурі, у світогляді, в усьому суспільному бутті.

По-третє, це економічні наслідки, зокрема зниження якості трудових ресурсів, яке відбувається насамперед через відплив висококваліфікованих фахівців з України, в тому числі вчених. Також посилюється навантаження на працююче населення – саме на нього лягає більшість соціальних витрат, оскільки змінюються не тільки якісні характеристики, а й кількість трудових ресурсів, причому в бік зменшення.

Кошти, зароблені вченими-мігрантами і надіслані на батьківщину, вливаються у загальний потік додаткових грошових надходжень в економіку України, джерелом яких є праця мігрантів. Ефект від цих надходжень має суперечливий характер, оскільки останнім часом, як зазначають деякі автори [2], можна спостерігати «...порівняно нову тенденцію, спричинену припливом закордонних заробітків – зростання цін на товари та послуги на внутрішньому ринку».

По-четверте, це соціальні та соціально-психологічні наслідки, до яких більшість дослідників міграційних процесів з України [2, 3, 5] відносять ослаблення сім'ї та шлюбу – тих інститутів, які в першу чергу відповідають за соціальне здоров'я суспільства. За «правилами гри», які задаються міграцією, ці інститути не в змозі повноцінно виконувати свої соціальні функції, а саме: репродуктивну, соціалізації молодого покоління, первинного соціального контролю, регулювання сексуальної поведінки, емоційну, функцію задоволення потреби в духовному спілкуванні.

Очевидно, що зовнішня трудова міграція неминуче призводить до тривалого розриву сімейних зв'язків та перетворення сім'ї в неповну, де відсутній один або обидва з батьків. Це негативно позначається на стані відносин в системі «діти – батьки». Зазнають деформацій і відносини в системі «дружина – чоловік». Отже, «... коли її (сім'ї – авт.) члени розкидані по різних країнах, сім'я має жалюгідні шанси на збереження. І не тільки тому, що мало хто витримує

випробування стосунків відстанню. Закордон змінює світоуявлення і ментальність людини, що зумовлює нездоланні непорозуміння у сімейному житті» [2]. Все це фактично підштовхує сім'ю до розпаду.

Ослаблення впливу сім'ї на дітей підтримує існування в Україні такого явища, як соціальне сирітство. Типовою стає ситуація, коли, виїжджаючи працювати за кордон, дітей залишають на одного з батьків, на інших родичів, на друзів або сусідів, а інколи просто на самих себе. Така «розірваність» сім'ї з деформованими відносинами породжує часткове ослаблення або навіть повну відсутність контролю з боку батьків, нестачу батьківської уваги та емоційного тепла. Через те, що батьків немає поруч, діти втрачають безпосередні взірці, які полегшили б засвоєння гендерних та сімейних ролей. Загалом за таких умов не йдеться про повноцінне виховання дитини.

Результатом стає негативне сприйняття дітьми навколишнього світу та безпосереднього соціального оточення, пошук прихистку у молодіжному, часом кримінальному, середовищі, різні прояви девіантної поведінки – дитячий алкоголізм, наркоманія, проституція тощо.

На думку дослідників, які розглядають соціальне сирітство як один з найбільш важких наслідків трудової міграції, «... все більший відсоток дітей трудових мігрантів стають так званими «дітьми вулиці». Окрім того, утворюється своєрідна і доволі численна каста утриманців – молодих працездатних людей, які, однак, вважають за краще для себе жити за надіслані їм батьками кошти» [3], втрачаючи їх на власні забаганки.

Таким чином, трудова міграція спричиняє ситуацію, коли формування дитини відбувається в умовах неповної родини чи взагалі відсутності обох батьків з усіма наслідками, що випливають з цього. Можна припустити, що навіть якщо трудовим мігрантом є високоосвічений фахівець, зокрема вчений, це мало позначається на сутності зазначеної проблеми.

По-п'яте, масштабна трудова міграція з України має суперечливі зовнішньополітичні наслідки. Один з них – створення досить непривабливого іміджу України як країни-постачальниці трудових мігрантів. Такий імідж є прямим свідченням незадовільних соціальних та економічних умов всередині країни. Саме вони

служать чинниками виштовхування працездатного населення за її межі, в тому числі освічених та кваліфікованих фахівців, якими є науковці. Але слід звернути увагу і на інший бік трудової міграції. Визнається, що «... загал українців, який їде на Захід, вирізняється своєю працелюбністю, толерантністю, здатністю до швидкої адаптації в новому середовищі. Не дивно, що у багатьох країнах сформувалося стійке позитивне уявлення про українців як про бажаних працівників. А це у свою чергу формує новий, вже зовсім інший образ України. Тому, як каже уповноважена з прав людини (на той час Н. Карпачова – *авт.*), один відомий український дипломат у розмові з нею заявив: «Українські трудові мігранти за кордоном роблять для популяризації та підняття іміджу України більше, аніж уся українська дипломатія, разом узята» [6].

Трудова міграція з України несе з собою потенційну можливість виникнення негативних внутрішньополітичних наслідків. Йдеться, наприклад, про таке: тимчасові трудові мігранти одночасно є ще й виборцями, перебування яких під час виборів за кордоном впливає на їх електоральну поведінку (цілком реальними є низька активність через нелегальний статус або маніпулювання голосами тих, хто все ж таки взяв участь у виборах), що, в свою чергу, може позначатися на загальних результатах волевиявлення.

По-шосте, існують наслідки, розташовані у площині індивідуальної безпеки людини. Насамперед мається на увазі те, що неврегульованість правових механізмів трудової міграції позбавляє мігрантів можливості максимально реалізувати свої права на належні умови праці та винагороду, право на медичне забезпечення тощо. Через зазначену неврегульованість мігранти не завжди можуть використовувати весь існуючий арсенал правових механізмів захисту, включаючи звернення до суду.

Також прикладом наслідків, які стосуються індивідуальної безпеки людини, може слугувати те, що рано чи пізно досить гостро стане питання стосовно пенсійного забезпечення у похилому віці колишніх трудових мігрантів. Відомо, що далеко не всі з них усвідомлюють необхідність з коштів, зароблених за кордоном, сплачувати внески до пенсійного фонду, уклавши відповідні угоди.

Не претендуючи на вичерпне пояснення, можна припустити, що мотивація такої поведінки прихована в особливостях життєвих

планів та перспектив трудових мігрантів. Наприклад, мігрант може мати таку життєву перспективу, в якій старість виглядає як щось віддалене і недосить реальне. Мігрант може не мати чітких життєвих планів, внаслідок чого народжується звичка жити тільки сьогоднішнім днем. Або життєві плани визначені, але вони не пов'язані із проживанням в Україні, тобто тимчасовий мігрант розраховує емігрувати, не припускаючи, що ці плани з якихось причин не будуть реалізовані. Також цілком вірогідно, що трудовому мігранту просто не вистачає правової культури, щоб зробити відповідні кроки, які б по досягненню ним непрацездатного віку гарантували йому пенсійне забезпечення. Або трудовий мігрант зорієнтований на формування власних пенсійних заощаджень, не довіряючи державному і приватним пенсійним фондам в Україні. Таким чином, у більшості з описаних ситуацій індивідуальна безпека мігранта у майбутньому може опинитися під загрозою.

«Відплив умів» пов'язаний також із специфічними негативними наслідками, характерними для зовнішньої інтелектуальної міграції. До них слід віднести зниження інтелектуального рівня населення як у короткотерміновій, так і довготерміновій перспективі; втрату пріоритетів науково-технічного розвитку суспільства; посилення відставання від розвинених країн світу.

Через вилучення із структури населення соціально найбільш активної частини, його інтелектуальної еліти, на думку В. Крисаченка [4], змінює у негативний бік пасіонарність українського етносу. Все це має інтерпретуватися як безпосередня загроза безпеці суспільства, перспективам його соціального та економічного розвитку.

Література

1. Виступ Уповноваженого з прав людини Н.І. Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді «Стан дотримання та захисту громадян України за кордоном» (2 квітня 2003) // http://www.ombudsman.kiev.ua/Vicnuk_4/vis4_04.html
2. *Волянська Н.* Трудова міграція: плюс – для економіки, мінус – для суспільства // <http://www.zik.com.ua/2005/1/21/news5744.html>
3. *Кирчів А.* Трудова міграція і національна безпека України. Доповідь на «круглому столі» 7 жовтня 2004 р., Львів, Дзеркальний зал ЛНУ

Валерій Ніколаєвський

ім. І. Франка // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/kordon/migration/2004/kyrchiv07-10.html>

4. *Крисаченко В.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.

5. *Левцун О.* Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема // http://dialog.org.ua/project_ua_full.php?m_id=4040

6. *Левіцький М.* Українські трудові мігранти // Наше слово. – № 20. – 18 травня 2002 року.

7. *Шокало О.* Інтеграція чи повернення додому? // Дзеркало тижня № 12(540) – 2 квітня 2005 року

Яна Петрова,
*аспірант соціологічного факультету
Харківського Національного університету
ім. Василя Каразіна*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ: МОТИВАЦІЯ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА

У сучасному світі міждержавна трудова міграція набуває все більшої диференціації. З переходом на нові ринкові відносини Україна зіткнулася з рядом серйозних проблем. Серед них проблема, що може стати гальмом для подальшого економічного розвитку країни. Маємо на увазі проблему відтоку висококваліфікованих трудових ресурсів.

Незважаючи на високий рівень підготовки фахівців вищою школою України, умови для подальшої роботи (як матеріальні – оплата праці вченого, так і дослідницькі – доступність літератури, сучасного устаткування, технологій тощо) не відповідають світовим стандартам, запитам сучасного вченого, що є прямим або непрямим чинником інтелектуальної еміграції. Інтелектуальна міграція наукової еліти є досить актуальною й хворобливою проблемою для сучасної України, вона безперечно потребує детального вивчення.

Слід зазначити, що під «інтелектуальною міграцією» розуміємо «міграцію наукових і викладацьких кадрів високої й вищої кваліфікації, реально або потенційно зайнятих науковими дослідженнями й розробками, а також обслуговуванням цієї галузі» [1]. В 1962 р. у доповіді Британського королівського товариства вперше з'явилося поняття «brain drain», яким позначалася еміграція вчених, інженерів і техніків з Великобританії до США. Невдовзі цей термін знайшов своє широке застосування, оскільки вже тоді описуваний за його допомогою феномен здобув загальносвітове звучання.

У міру того, як явище інтелектуальної еміграції стало проблемою, з'явилися спроби її наукової концептуалізації. Згодом склали-

ся дві основні, але конкуруючі концепції: 1) відповідно до концепції обміну знаннями й досвідом (brain exchange) люди мігрують у пошуках нового місця праці з урахуванням своєї професії й кваліфікації; 2) у рамках концепції розтрати умів (brain waste) інтелектуальна еміграція розглядається як чиста втрата для сукупного обсягу робочої сили країни-експортера [6]

Міждержавна інтелектуальна міграція буває тимчасовою і постійною. Тимчасова являє собою одну з традиційних сталих форм міжнародного наукового співробітництва, в той час як постійна – рівнозначна еміграції. Вона може трактуватися в самому широкому сенсі – як виїзд із країни будь-яких фахівців, що займаються кваліфікованою, інтелектуальною або творчою працею, а також від'їзд майбутніх потенційних фахівців – студентів, аспірантів і стажистів.

В Україні міграційний процес серед учених набув досить великих масштабів на початку 90-х років минулого століття: в 1991 р. з України виїхало 39 докторів наук, в 1992 – 57, в 1993 – 68, а в 1994 р. – 90. В 1996 р. з України виїхало 83 доктори наук, що на 40,7 % перевищило рівень 1995 р. і вдвічі більше в порівнянні з 1991 р. Найбільш часто виїжджали фахівці в галузі природничих наук: математичного аналізу, фізики твердого тіла, фізики напівпровідників, механіки твердого тіла, хірургії тощо. У цілому традиційними країнами міграційного вибору продовжують залишатися Німеччина, Ізраїль та США. Так, за даними Держкомстату України, якщо в 1993 р. кількість емігрантів з України, що прибули в Німеччину, ледве досягала 8 тис., то в 1997 їх налічувалося вже майже 10 тис. [1]. Найбільший відтік людських ресурсів спостерігається із прикордонних східних областей Донецької, Луганської, Харківської, а також Дніпропетровської й Запорізької.

Розглядаючи міграцію науковців – докторів і кандидатів наук – зазначимо, міграція докторів наук розділяється практично порівну між країнами ближнього й далекого зарубіжжя: половина виїхала в країни СНД і Балтії, решта – в Ізраїль, США, Німеччину, Канаду, Францію. Найбільше число докторів наук (42,2 %) виїхали в Російську Федерацію. Подібні пропорції зберігаються в міграційних потоках переважно молодих науковців. Серед країн Центральної Європи вибір робиться на користь Угорщини, Польщі, Чехії. Наведені дані дають можливість зробити висновок про те, що в 90-ті ро-

ки склалася тенденція відтоку українських фахівців, що, звичайно, позначилося на рівні наукового потенціалу нашої країни.

Із соціологічної точки зору намітилися два основних теоретичних підходи до міжнародної міграції. Перший підхід – роль міграцій у зміні соціальної стратифікації суспільства. Робиться це звичайно на рівні окремих країн з виділенням міграції так званої еліти суспільства (у неї входять і висококваліфіковані кадри) – як генеруються і відтворюються соціальні прошарки, найбільш активні в політичних і економічних відносинах. За другого робиться акцент на спонукальні соціальні причини міграції та на її наслідки для конкретного індивіда. Такий підхід можна позначити як особистісний соціальний [3].

Особливу увагу, на наш погляд, варто приділити причинам міждержавної інтелектуальної міграції. У сучасній науковій літературі найчастіше вказують на такі:

- низький життєвий рівень, що змушує шукати можливості хорошого заробітку там, де інтелектуальна праця високо оплачується;
- низький і такий, що продовжує знижуватися престиж науки, недооцінка суспільством соціальної значимості інтелектуальної праці;
- незахищеність прав власності на продукти інтелектуальної праці, матеріальні, інформаційні та інші перешкоди спілкуванню із зарубіжними колегами;
- обмеженість доступу для талановитих молодих учених з периферії до великих наукових центрів; розпад наукових колективів;
- сімейні стратегії, спрямовані на укладання шлюбів між громадянами різних держав, на возз'єднання розділених кордонами родин тощо [1; 3].

Вивчення чинників, що є причинами інтелектуальної міграції, необхідне не тільки в теоретичному плані (для виявлення взаємозалежності між рівнем кваліфікації, науковою активністю, віком і впливом зовнішніх чинників на прийняття рішення емігрувати), а й у практичному – з метою прогнозування динаміки.

Особливо важливим аспектом проблеми, на наш погляд, є зменшення можливостей для відтворення наукових кадрів (труднощі в системі аспірантури й докторантури, непривабливість наукової кар'єри для молоді, зменшення будівництва об'єктів науки, криза наукового приладобудування). Висновок напрашується сам по собі:

«відтік мізків» за сучасного ставлення до науки в Україні є практично неминучим.

Що стосується еміграційних намірів реальних і потенційних (студенти) науковців, то їхній рівень досить високий. При цьому гуманітарії більше орієнтовані на виїзд у Західну Європу, а представники технічних спеціальностей – на еміграцію до США.

У науковій літературі немає єдиного підходу до оцінки наслідків інтелектуальної еміграції. Коли це явище стало набувати масштабного характеру, взяли гору негативні оцінки. Одержували їх майже винятково шляхом підрахунку реальних і потенційних втрат, переважно економічних. Згодом поширився інший погляд, відповідно до якого еміграція вчених і фахівців може бути корисною не тільки для приймаючої, а й для країни, що відправляє. Вона сприяє зниженню рівня безробіття серед тих, що «залишилися», в той час як емігранти мають реальну можливість значно поліпшити своє матеріальне становище. Ознайомлення емігрантів із закордонним досвідом може принести значну користь, якщо хоча б частина з них повернеться на батьківщину на постійне проживання або, залишаючись за кордоном, буде співпрацювати з вітчизняними вченими [3].

В той же час вплив міграційних поїздок на розвиток трудового потенціалу й економіки України не можна вважати позитивним. Серед негативних наслідків трудової еміграції для України слід вважати такі:

- втрата країною конкурентоспроможної частини власних трудових ресурсів;
- підвищення тиску на національний ринок праці внаслідок створення іноземними громадянами конкуренції місцевій робочій силі;
- уповільнення темпів розвитку науково-технічного прогресу у зв'язку із численною інтелектуальною еміграцією українських учених;
- втрата Україною іноземної валюти, що вивозиться емігрантами як власні заощадження;
- виникнення політичних і економічних претензій до нашої країни у зв'язку зі збільшенням нелегальної трудової еміграції українців;
- використання наших громадян за кордоном переважно на низькокваліфікованих, важких роботах зі шкідливими умовами праці,

наявність випадків їхньої дискримінації й експлуатації з боку місцевих роботодавців;

– тривала відірваність від родини, наявність можливостей потрапити у військові конфлікти й навіть загинути [3; 6].

Варто також виділити ще одну проблему інтелектуальної імміграції в українському суспільстві – демографічну. «У потоці інтелектуальних мігрантів висока питома вага молодих людей у віці, найбільш придатному для вступу в шлюб і дітонародження. Як правило, розраховуючи на виїзд, вони відкладають народження дітей. Це, природно, веде до зниження народжуваності, адже значна частка фахівців назавжди або на тривалий строк залишиться за рубежом, досить велика ймовірність того, що діти, які в них народяться після того, як батьки усталять своє становище, теж не повернуться в Україну. Буде порушений демографічний режим відтворення інтелектуального потенціалу й тим самим поставлена під загрозу соціальна безпека групи, що є його носієм, і суспільства в цілому» [3].

Серед позитивних результатів інтелектуальної міграції для України можна назвати:

– сприяння інтеграції України в міжнародний ринок праці через міждержавний обмін робочою силою;

– ослаблення тиску безробіття на національному ринку праці, зниження соціальної напруги в суспільстві;

– надання можливості реалізувати свої здібності за кордоном, підвищити рівень кваліфікації, ознайомитися із світовим досвідом, поліпшити матеріальне становище як самих емігрантів, так і членів їхніх родин;

– надходження в Україну додаткової іноземної валюти шляхом грошових переказів трудових емігрантів і інвестування їх в економіку через створення спільних підприємств із іноземними засновниками;

– стимулювання до більш продуктивної діяльності українських наукових працівників через виникнення конкуренції із закордонними фахівцями;

– підвищення світового рейтингу України як демократичної, вільної й відкритої держави.

Інтелектуальна міграція також створює національні діаспори, які можуть ставати певною опорою для зовнішньої політики країни-донора.

Треба, однак, відзначити, що для більш детального аналізу питань інтелектуальної міграції населення недостатньо розглядати лише формальний кількісний аспект і теоретичну базу. Проблема потребує також додаткових якісних досліджень, спрямованих, наприклад, на з'ясування того, хто займає ніші, що звільнилися, на ринку інтелектуальної праці. Як методологію дослідження пропонуємо використовувати інтерв'ю із представниками інтелектуальної еліти в університетах досліджуваних регіонів, а також інтерв'ю зі студентами – представниками майбутньої наукової еліти. Таке дослідження дасть змогу одержати нову соціологічну інформацію про мотиви потенційних і реальних мігрантів, їхні очікування і міграційний досвід, проблеми, пов'язані з цим досвідом, а також дасть можливість оцінити практичну користь / шкоду інтелектуальної міграції для процесів соціальної трансформації в країні.

Література

1. *Шульга Н.А.* Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002. – 256 с.
2. *Прибыткова И.М.* Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические аспекты / Отв. ред. Ж.А. Зайончковская. – М., 2003. – 286 с.
3. Миграция и безопасность в России / Под ред. Г. Витковской и С. Панарина. – М.: Интердиалект+, 2000. – 341 с.
4. *Dedijer S.* Early Migration // Brain Drain / Ed. by W. Adams. – New York, 1968. – P. 9–28.
5. *Armstrong W.H.* The Rise of the Technocrats. – London, 1965. – 145 p.
6. *Bernstein J.H., Shoval J.T.* Occupational Continuity and Change Among Immigrant Physicians from the Former Soviet Union in Israel // International Migration. – 1996. – Vol. 33. – № 1. – P. 3–25.

Олена Брайчевська,
*кандидат історичних наук,
завідувач кафедри країнознавства
Київського славістичного університету*

ІМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

До різноманіття суспільних проблем, з якими доводиться стикатися в Україні, останнім часом долучилася ще одна. Протягом останніх кількох років спостерігається зростання проявів нетолерантності до представників інших етнічних, культурних релігійних та соціальних груп, що присутні в сучасному українському суспільстві. Як завжди, першими забили на сполох не представники української влади, а міжнародні та неурядові громадські організації, що працюють в Україні. На регулярність проявів расизму та ксенофобії в Україні, особливо стосовно вихідців із африканських та азійських країн, звернули увагу Міжнародна амністія в Україні та Регіональне представництво УВКБ ООН в Україні, Молдові та Білорусі¹. Про серйозність і наростання масштабів проблеми протягом останніх років свідчать також повідомлення українських засобів масової інформації про побиття та вбивства іноземних громадян з іншим кольором шкіри, які все частіше трапляються на вулицях українських міст, в тому числі і в Києві. В лексиконі інформаційних повідомлень все частіше з'являється досить незвичне для українців слово «схінхед»². Саме вони найчастіше ображають та б'ють студентів та іммігрантів із країн Азії та Африки, які перебувають в Україні. Ці агресивно-розкуті молоді люди у віці приблизно від 15 до 20 років, одягнені у чорний одяг із зухвалими металевими аксесуарами, стали звичним явищем на вулицях українських міст, особливо Києва. Звернення потерпілих до правоохоронних органів у більшості випадків призводило лише до нових образ на расовому ґрунті, але вже з боку правоохоронців. У засобах масової інформації почали з'являтися статті про напади і

вбивства іммігрантів з країн Азії та Африки на київських вулицях. Нетерпиме ставлення до іноземців, які належать до інших рас, підтверджують і соціологічні дослідження, проведені Київським міжнародним інститутом соціології та Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді. Найбільше вражають нещодавно оприлюднені науковцями цього інституту дані, одержані в результаті дослідження «Молодь України: червень 2007 р.», в ході якого були опитані респонденти у віці від 14 до 35 років в усіх регіонах України, Автономній Республіці Крим та Києві³. Як показало дослідження, найбільшу нетерпимість до представників інших рас та культур виявляє молодь у віці 14 – 17 років, особливо та її частина, яка не працює і не намагається знайти роботу. Більша частина опитаних респондентів вважає, що іноземцям потрібно взагалі заборонити працювати в Україні, а на думку третини опитаних, кількість іноземних громадян, які приїздять на роботу в Україну, слід обмежувати.

У зв'язку з цим варто наголосити на такому. Кількість іноземців, які проживають в Україні, порівняно з іншими європейськими державами складає приблизно 0,4 % від загальної кількості населення України. Одразу зауважимо, що до їх числа належать (і за експертними оцінками складають переважну більшість) громадяни найближчих сусідів України – Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдови. Тому варто було б уточнити, чи це стосується всіх іноземців, незалежно від країни походження, чи лише тих, що відрізняються від місцевого населення расовою належністю та належністю до далеких від звичних для українців культур. Це дуже важливий момент, оскільки на сьогодні в Україні, як і 5–7 років тому, не налагоджена публікація зведених офіційних статистичних даних щодо країни походження іноземців, які постійно або тимчасово проживають у державі. Це й породжує, на наш погляд, необгрунтовані міфи, в тому числі й серед молоді, про їх значну кількість в державі та конкуренцію з їх боку на ринку праці.

Іноземці в Україні, незалежно від країн походження, зосереджуються переважно у великих містах, серед яких пальма першості належить українській столиці. Це пов'язано з тим, що за роки незалежності Київ поступово перетворився на головний центр прийняття управлінських рішень як на державному, так і на бізнесово-

му рівні. Тут зосереджувались основні внутрішні фінансові потоки, іноземні інвестиції, штаб-квартири найбільших українських та представництва ряду іноземних компаній. Перетворення Києва на головний (і чи не єдиний) активно функціонуючий діловий центр України зумовило прибуття сюди іноземців з різних регіонів і країн світу, певна частина з яких відрізняється від місцевого населення кольором шкіри, релігійною належністю, культурними традиціями, ментальністю. Це студенти, висококваліфікований персонал міжнародних компаній, трудові мігранти, біженці, пошукачі притулку, нелегальні мігранти. З часом деяка частина з них стала громадянами України.

Жителі Києва, на відміну від мешканців інших українських міст, мали більший досвід спілкування з іноземцями з азійського та африканського континентів, бо найбільша кількість студентів із цих країн в радянські часи навчалися саме в київських вузах. Тому кияни, на відміну від київських чиновників, мали б бути більш психологічно підготовленими до прибуття і включення в соціально-економічне і культурне життя міста нової категорії мешканців. На жаль, у реальному житті ситуація дещо інша. Це підтверджувалось і результатами опитування, проведеного у травні 2002 р. київською соціологічною фірмою «Імідж-контроль» в рамках дослідницького проекту з вивчення причин прибуття, соціально-демографічних характеристик, облаштування, ступеня соціально-культурної інтеграції іммігрантів із Азії та Африки, та характер їх стосунків із місцевим населенням⁴.

Як показало дослідження, половина опитаних киян у своєму повсякденному житті стикалися з іммігрантами африканського та азійського походження і помічали їх присутність у місті, але власний досвід спілкування з останніми мала лише третина. Сприйняття «нетрадиційних» іммігрантів киянами також було неоднозначним. Кожен другий опитаний (52 %) вважав, що перебування цих нових мешканців у місті має швидше негативні наслідки для ситуації у місті: зменшує кількість робочих місць, провокує міжетнічні конфлікти, псує житловий фонд міста (?). Решта опитаних демонструвала або байдуже ставлення до цієї категорії іммігрантів, або ж навіть позитивне.

Серед частини киян ще у 2002 р. побутувала думка, що іммігранти з Азії та Африки, займаючись злочинною діяльністю, створюють

у місцях своєї роботи та проживання криміногенну ситуацію. Тому проводити паралель між нинішнім сплеском ксенофобії в українському суспільстві і системною кризою в Україні після 2004 р.⁵, на наш погляд, не зовсім доречно. Підгрунтя для сьогоденної ситуації було закладено значно раніше і про це також свідчили результати опитування київських іммігрантів, проведеного ще у 2001–2002 рр.

Ставлення киян та київських правоохоронців до іммігрантів з точки зору самих іммігрантів вже тоді вказувало на появу тривожних тенденцій, про що свідчили дані, наведені у *табл. 1* за результатами опитування у 2001–2002 рр.

Таблиця 1

Частота проявів несправедливого ставлення до різних груп іммігрантів з боку киян, % (N 238)

Іммігрантські групи	Часто	Досить часто	Рідко	Ніколи	Важко сказати	Разом
Афганська	28,9	18,1	26,5	26,5	0,0	100,0
Африканських країн	49,0	30,6	14,3	6,1	0,0	100,0
В'єтнамська	0,0	15,4	61,5	12,8	10,3	100,0
Китайська	8,3	33,3	41,7	16,7	0,0	100,0
Країн Близького та Середнього Сходу:						
Арабська	29,4	5,9	29,4	35,3	0,0	100,0
Курдська	8,3	16,7	41,7	33,3	0,0	100,0
Пакистанська	3,8	34,6	53,8	7,7	0,0	100,0
Разом	23,5	21,8	34,5	18,5	1,7	100,0

45 % з числа опитаних іммігрантів зазначили, що за час перебування у місті вони зазнали несправедливого ставлення до себе з боку мешканців міста «часто» або «досить часто». Найбільше з проявами несправедливості у ставленні до себе стикалися вихідці із африканських країн (80 %), Афганістану (47 %), Китаю (41,6 %), Пакистану (38,4 %), країн Близького та Середнього Сходу (31 %).

Серед тих, хто мав власний досвід несправедливого ставлення до себе з боку мешканців міста, причинами конфліктів іммігрантів і киян назвали ставлення до прибульців міліції, важкі умови життя киян, ксенофобію і расизм (*табл. 2*). За твердженням іммігрантів,

несправедливого ставлення вони найчастіше зазнавали у громадських місцях і причинами цього називали знову ж таки важкі умови життя киян (42 %), расизм (32 %) та ксенофобію (20 %).

Таблиця 2

Розподіл думок іммігрантів щодо причин несправедливого ставлення до них киян, % (N 208)

Спільноти	Важкі умови життя киян	Расизм	Ксенофобія	Ставлення влади	Ставлення міліції	ЗМІ	Поведінка іноземців	Участь іноземців у протиправних діях	Разом
Афганська	28,17	9,86	18,31	18,31	59,15	7,04	4,23	4,23	100,00
Африканських країн	32,65	63,27	12,24	4,08	26,53	14,29	6,12	8,16	100,00
В'єтнамська	54,84	3,23	19,35	22,58	67,74	3,23	12,90	12,90	100,00
Китайська	50,00	0,00	0,00	8,33	41,67	8,33	0,00	0,00	100,00
Країн Близького та Середнього Сходу:									
Арабська	27,27	9,09	9,09	9,09	72,73	9,09	0,00	9,09	100,00
Курдська	54,55	27,27	27,27	9,09	54,55	27,27	9,09	18,18	100,00
Пакистанська	52,18	17,39	21,74	17,39	47,83	4,35	0,00	4,35	100,00
Разом	37,02	22,60	16,35	13,94	50,96	9,13	5,29	7,21	

Більшість тих, хто особисто мав негативний досвід контактів з київською міліцією, основною причиною виникнення проблем вважали її упереджене ставлення до іноземців, 23 % пов'язували це з расизмом, 13 % із неправильною поведінкою самих мігрантів і лише 9 % з їх протиправною діяльністю.

Майже всі респонденти, незалежно від країни походження, відверто зазначали, що працівники міліції розглядають азійських та африканських іммігрантів у Києві, навіть якщо у них немає проблем з документами та реєстрацією, як джерело для безкарного здирництва і вимагання грошей.

Формуванню упередженої громадської думки щодо цієї категорії іноземців як в столиці, так і в масштабах України сприяли й українські засоби масової інформації, які в публікаціях, теле- та радіопередачах головну увагу зосереджували на проблемі нелегальної міграції в Україну та її негативних наслідках (нетрадиційні хвороби, злочинність і т.п.). Яскравим прикладом такого одностороннього висвітлення питання міграційних процесів в Україні можуть бути заголовки газетних публікацій на ці теми, які представлені в бібліографії газетних статей за 1991–1999 рр., зібраних проф. М.О. Шульгою⁶. Ще одним чинником, що сприяв подальшому розвитку негативного ставлення до прибульців із Азії та Африки, була позиція української влади, яка не приділяла належної уваги цій, як виявилось згодом, надзвичайно важливій проблемі.

Формування негативного ставлення киян до іммігрантів, на думку самих іммігрантів, значно більше залежало від діяльності київської міліції, ніж від діяльності органів влади та засобів масової інформації разом взятих. Хоча останні також сприяли подальшому зростанню цих негативних явищ як у столичному, так і в українському суспільстві. Перші своєю бездіяльністю у їх попередженні, другі – їх розпалюванням у гонитві за сенсацією.

Ще один чинник, що сприяв, на наш погляд, зафіксованому нині соціологами зростанню проявів ксенофобії та расизму, мав місце вже у 2001–2002 рр. – це відверте використання антиіммігрантської риторики у передвиборній агітації тогочасних кандидатів у народні депутати до рад різних рівнів. Особливо відзначалося цим передвиборче об'єднання «Київська фортеця», яке будувало свою програму на негативній інформації, лякаючи киян тим, що «міжнародні ісламські терористичні організації хочуть зробити Київ своєю базою. Вони збираються довести число мусульман в Києві та області до чотирьох мільйонів». У іншій листівці ці кандидати у народні депутати переконували киян у тому, що «Євросоюз, НАТО та МВФ умовили Україну прийняти близько 8 000 000 біженців з Центральної Азії, з яких половина хоче оселитися у Києві та Київській області»⁷. Навіть враховуючи, що це була одноразова (на той час) PR-акція, це небезпечний симптом, який не був належним чином оцінений владою і свідчив про наявність безвідповідальних людей, готових для задоволення своїх чи то амбіцій, чи то бізнесових інтересів облудно гратися з расовими забобонами, що потенційно мо-

жуть існувати у суспільстві і провокувати розвиток расової нетерпимості серед найширших верств громадськості. Початок було покладено і процес пішов.

Справедливості ради варто також зазначити, що сплеск ксенофобії та расизму на початку ХХІ ст. спостерігається не тільки в Україні, а й в ряді європейських країн: Франції, Голландії, Данії, Бельгії, Швейцарії, Естонії, не кажучи вже про Російську Федерацію. Антиіммігрантські лозунги в політичній боротьбі за владу активно використовують праві політичні партії цих країн і на виборах дістають підтримку значної частини електорату. Образи, напади і вбивства на ґрунті расової ненависті також звичне явище на вулицях європейських міст.⁸ «Образ толерантного європейця, народившись у другій половині ХХ століття, помирає на початку ХХІ»⁹, що, на думку європейських борців із цим злом викликоне поворотом в економічній політиці європейських країн від соціально-орієнтованої до неоліберальної внутрішньоекономічної політики. Завдяки діяльності правозахисних та міжнародних організацій, існування проблеми расизму та ксенофобії нарешті визнано владою і в Україні. В зв'язку з цим у Києві та ряді інших міст України було проведено «круглі столи» за участю представників владних та правоохоронних структур, міжнародних та правозахисних організацій. У штатному розкладі Міністерства закордонних справ України з'явилася посада посла з особливих доручень із протидії расизму, ксенофобії та дискримінації, до обов'язків якого належить координація роботи МЗС та інших відомств України щодо питань, пов'язаних з можливим виникненням конфліктів на релігійному, етнічному або національному ґрунті і протидія таким виявам. У Міністерстві внутрішніх справ розроблено план дій з протидії ксенофобії до 2009 р.¹⁰ У структурі СБУ створено спеціальний відділ боротьби з проявами ксенофобії і антисемітизму. Але разом з тим 22 листопада цього року Організація Об'єднаних Націй в Комітеті з соціальних і гуманітарних питань і питань культури ухвалила резолюцію, де засудила всі форми расизму, ксенофобії і прославляння нацизму. Резолюцію підтримали 122 країни світу. США проголосували проти, країни Європейського Союзу, Україна, Молдова, Грузія, Сербія, Боснія і Герцеговина утримались.

Література

1. Миколок О. Як ми ставимося до «інших»? – Офіційний сайт газети «День». – <http://www.day.kiev.ua/191260/>
2. Скінхеди побилися з індусами. – Офіційний сайт газети «Газети по-українськи» – <http://www.gpu.ua/index.php?&id=190468&rid=14>
3. Печончик Т. Чому іноземці бояться їхати в Україну. – Офіційний сайт Інтернет-проекту УНІАН «Права людини» – <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/186229>
4. Брайчевська О., Волосюк Г., Малиновська О., Пилинський Я., Попсон Н., Рубл Б. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві. – К., 2003. – С. 330–388.
5. Печончик Т. Чому іноземці бояться їхати в Україну – Офіційний сайт Інтернет-проекту УНІАН «Права людини» – <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/186229>
6. Шильга Н.А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002. – С. 605–654.
7. Цитується за передвиборчими листівками об'єднання, що зберігаються в архіві авторів дослідження.
8. Немецкие расисты избили беременную женщину и ранили еще трех человек. – Офіційний сайт газети «Сегодня» – <http://www.segodnya.ua/news/719329.html>
9. Горбач Денис. Правий марш. Офіційний сайт незалежного аналітичного агентства «Главред»/ – <http://glavred.info/archive/2007/10/31/123439-9.html>
10. http://mvsinfo.gov.ua/official/2007/03/230307_1.html

Розділ третій

**ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТІ
І ЇЇ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИЙ АСПЕКТ**

Олександр Тягло,
доктор філософських наук,
професор Харківського Національного
університету внутрішніх справ

ЩО ТАКЕ СУЧАСНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ?

Для сучасного світу характерне парадоксальне поєднання зростання людської солідарності на глобальному рівні й посилення нетерпимості на рівні локальному: ми все більше турбуємося про далеких для нас людей, одночасно виявляючи ворожість до своїх ближніх. Це явище навіть одержало назву «синдром Каїна і Авеля». *«Ворожість між росіянами і українцями, сербами і хорватами, арабами і ізраїльтянами – усі ці випадки у більшій чи меншій мірі ілюструють синдром Каїна і Авеля»*, – зауважує сучасна дослідниця з Великої Британії С. Мендус¹. Звичайно, доречно висловити сумнів у правомірності саме такої низки прикладів зазначеного синдрому, адже Україна протягом свого незалежного існування досить послідовно уникала гострих конфліктів з сусідами, подібних до тих, які дотепер точаться на Близькому Сході або на теренах колишньої Югославії. Але далекогляднішим буде визнати існування непоодиноких проявів зовнішньої і внутрішньої ворожості, спробувати визначити шляхи та засоби їх подолання. Одним з адекватних засобів тут видається *культивування толерантності*.

Протягом останніх десяти-дванадцяти років слово «толерантність» поступово увійшло в нашої країні в широкий обіг. Але часто-густо воно вимовляється як практично беззмістовне мовне кліше або нагадує «голос, волаючого у пустелі» – у паузах між бійками політичних опонентів, рейдерськими зіткненнями економічних конкурентів, конфліктами мігрантів з постійним населенням тощо. То ж чи не є поняття толерантності для нас пустим, а спроби його введення – тимчасовою даниною моді? Чи має толерантність у суспільстві доби поставторитарних трансформацій реальну цінність?

Чи насправді потребуємо ми усталення толерантних стосунків з народами-сусідами, з запрошеними чи непрошеними гостями, врешті-решт зі своїми співгромадянами? Будь-які спроби дати раціональні відповіді на ці питання наштовхуються на необхідність роз'яснення, що таке толерантність. Інакше «дискурс толерантності» не матиме стійкої підстави, а заклики до толерантності залишатимуться сумнівними прикрасами мовлення або навіть засобами введення когось в оману ...

З цієї причини маємо намір коротко розглянути сучасне розуміння толерантності, а також обґрунтувати природу толерантності і критики як доповняльних маніфестацій однієї суспільної цінності, а саме – людської свободи.

Термін «толерантність» зазвичай вживається у ідеології і політиці, у сферах міжпартійних, міжетнічних, міжконфесійних і т. п. стосунків – взагалі, будь-яких стосунків між «ми» і «вони», «свої» та «інші», «чужі». Він позначає характер ставлення до чогось або когось «іншого», котрого не можна просто усунути, «нейтралізувати». До останнього часу інваріант різноманітних значень толерантності традиційно схоплюється поняттям терпимості, що походить від дієслова «терпіти» – стійко та покірливо витримувати фізичні і моральні страждання або навіть ставати нечутливим, завмирати у відповідь на вплив ззовні². У розповсюджених словниках з поняттям «терпимість» найчастіше асоціюється єдине фразеологічне утворення – «дім терпимості». Іманентного позитивного смислу цьому поняттю часто-густо не надається. Але навіть коли не акцентувати увагу на перевазі негативно забарвлених смислових значень, не можна не визнати, що толерантність-терпимість у кращому випадку розуміється як вимушено пасивна реакція на будь-яке зовнішнє подразнення.

Насправді розуміння толерантності як терпимості є традиційним, але не вичерпним. Щоб обґрунтувати цю тезу розглянемо те, що Джон Локк назвав «правильно осягнутою» або «досконалою толерантністю».

Цьому видатному британському мислителю XVII століття належить фундаментальне твердження: справедливий правитель ніколи не наказує людям покладати на себе особливі громадянські обов'язки і не примушує їх віддаватися своїм особливим інтересам більше, ніж це є необхідним для блага суспільства, а лише охороняє їх від

Що таке сучасна толерантність?

того, щоб вони не терпіли в цих справах перешкод і шкоди від інших; ось це і є найдосконаліша толерантність³.

Таким чином, досконала толерантність – це не тільки свідоме і позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи кожної дієздатної людини самій вести свої громадянські або приватні справи у будь-який спосіб, аби тільки у встановлених справедливим законом межах. Це ще й захист державою її свободи від будь-якого нелегітимного обмеження чи просто непроханого втручання з боку «іншого».

Сьогодні розуміння толерантності поглиблюється, наприклад, Полем Ріквором. Цей французький філософ відмічає необхідність не тільки гарантування свободи легітимному «іншому», а й надання слабкому «іншому» певних переваг для самореалізації. Точніше, бажане збільшення переваг для більш слабого має бути компенсоване зменшенням ймовірної шкоди для сильнішого в опозиції⁴. Такий хід думки видається вельми плідним для подолання кризових явищ у поставторитарних суспільствах, що викликані посиленням у них різних видів поляризації (політичної, почасти економічної тощо), а далі – і для їх цивілізованого поступу.

Зокрема, у дусі довершеної толерантності мають ставитися до української мови російськомовні громадяни України: безсумнівно виправдана цілеспрямована підтримка української, яка хоча і одержала статус державної мови, але століттями піддавалася утискам і тому на більшій частині країни виявляється сьогодні фактично слабшою за російську. Проте, з іншого боку, підсилення української не повинне здійснюватися за рахунок російської або, тим паче, через утиск російськомовної культури. Не просто нетолерантним, а й вельми шкідливим для України видається побудова мовної політики у дусі інверсії сумнозвісного валуєвського циркуляру!

Від толерантності-терпимості як негативно забарвленої вимушено пасивної реакції та «інше» – через, якнайменше, гарантування свободи і захист «іншого» у окреслених законом рамках – до свідомого надання слабшому «іншому» певних переваг у самореалізації: ось вже досягнуті людством метаморфози толерантності. Отже, в сучасному розумінні толерантність є багатшою як за терпимість, так і за локківську досконалу толерантність. Для мовного вираження цієї обставини доцільно використовувати, на думку британця Майкла Дамміта, два споріднених, але не тотожних слова: *toleration* (тер-

пимість) – для позначення толерантності-терпимості та tolerance (толерантність) для позначення повної толерантності⁵.

Толерантність має бути повною, але не безмежною. Відомо, що існують принаймні два джерела її обмеження. Перше пов'язане з характерними для конкретної спільноти особливими цінностями, зафіксованими у локальних нормах права чи моралі. Але оскільки такі виявляються відносними до часу-місця-культури, то перше встановлення меж толерантності є релятивним, таким, що припускає винятки, з часом змінюваним. Натомість друге видається абсолютним. У цьому випадку межа досягається через зіткнення з «дурним запереченням» толерантності, тобто з антитолерантністю: тоді заради самозбереження толерантність мусить перейти у своє інше – нетолерантність, проте не в антитолерантність.

Зазначена можливість переходу толерантності у нетолерантність спростовує спрощене отождошення толерантності з некритичністю, з повним – свавільним або вимушеним – відкиданням критики.

Толерантність не повинна схилитися перед «іншим» некритично тільки тому, що воно – іноземне, іншомовне... Вона виправдана у зазначених вище межах, особливо з урахуванням другої. Але і критичність мусить розповсюджуватися не тільки на «інше», а й на «своє». Критичне ж ставлення до «свого» гармонізує з визнанням права на існування, певної свободи «іншого», зокрема з прийняттям плюралізму ідей та толерантних взаємин їх носіїв.

Сприйняття і, тим більше, практикування повної толерантності вимагає мудрості й мужності.

Підтримка слабшого «іншого» не завжди є можливою, вона неприйнятна тоді, коли маєш справу з категорично антитолерантним суб'єктом або з виходом за межі терпимого, визнані тією чи іншою спільнотою (наприклад, з навмисною логічною помилкою або з кримінальним злочином). Але і без цього людину не залишає відчуття тривоги: коли той, хто завдяки твоїй толерантності підсилиться, буде небезпечним тобі, твоїй справі або державі? Навіть якщо людина або її позиція є сильними настільки, щоб не лякатися жодної зовнішньої загрози, залишається загроза внутрішня, якої уникнути неможливо: вона полягає в неминучості деабсолютизації своєї власної точки зору, в «утраті твердого ґрунту під своїми ногами». Передбачити такого роду ситуацію та досягнути можливості її конструктивного подолання – складне для розуму і емоційно важке завдання.

Що таке сучасна толерантність?

Критика є, так би мовити, зовнішнім проявом свободи суб'єкта, оскільки вона спрямована на щось «інше», назовні. Але вимога повноти вимагає від критики звернутися й у середину себе, тобто вільно піддати критиці і свою власну позицію, розгорнути неупереджену «критику критики»... Це, як вже зазначалося, здатне релятивізувати вихідну позицію і створює принаймні необхідне підґрунтя толерантного ставлення до «іншого».

Достатню ж підставу толерантності надає визнання свободи не тільки для себе, а й для «іншого». Навіть за умови, коли це «інше» видається, або навіть є помилковим – проте не до того, щоб порушити справедливі межі толерантності, визнання його свободи потребує толерантного ставлення. Цей висновок особливої ваги набуває у вихованні вільних громадян демократичного суспільства або суспільства, яке прагне демократизації. «Свідоме дотримання дітьми певних релігійних, моральних та політичних переконань видається не менш важливим, ніж те, щоб ці переконання збігалися з нашими», – стверджує американський дослідник і педагог Мон Грегорі⁶.

Довершена критика спрямовує до толерантності. Разом з тим, повна толерантність – як наслідок визнання легітимної свободи «іншого» – не заперечує критики – як законного прояву свободи самого суб'єкта, що мислить критично. Отже, для доби демократично орієнтованих поставторитарних трансформацій культивування повної толерантності і довершеної критики має цінність у контексті утвердження справжньої людської свободи – як двох іманентних її проявів.

Література і примітки

1. Пер. з: *Mendus S.* My brother's keeper // The politics of toleration in modern life – Durham: Duke Univ. Press, 2000. – Р. 1. Див. також реферат вказаної збірки, включаючи і статтю С. Мендус, у: *Тягло А. В.* Политика толерантности в современном мире // Реферативный журнал «Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература». Серия 3, Философия. – М., 2001. – № 2. – С. 17–27.

2. Термін «толерантність» використовується ще у біології, позначаючи повну або часткову відсутність імунологічної реактивності, тобто втрату або зниження здатності живого організму до вироблення антитіл у відповідь на антигенний подразник.

Олександр Тягло

Толерантність має й доволі широке гносеологічне значення, з цього приводу див., напр.: *Тягло О.В.* Толерантність у сучасному світі: досвід міждисциплінарного дослідження // Вісник Харківського державного університету, 1999. – Вип. 414. Наука і соціальні проблеми суспільства. – С. 130–137.

3. Пер. з.: *Локк Дж.* Опыт о веротерпимости // Локк Дж. Соч. в 3-х т. – М., 1988. – Т.3. – С. 68.

4. Пер. з: *Рикер П.* Терпимость. Нетерпимость. Неприемлемое // Collegium. – К., 1995. – № 1–2. – С. 3–14.

5. Пер. з: *Dummet M.* Tolerance // La tolerance aujourd'hui. Analyses philosophiques. – Paris, 1993. – P. 17.

6. Див.: *Грегори М.* Про філософію, дітей та заборонені теми // Вісник прогам шкільних обмінів. – 2007. – № 31. – С. 18–19.

Оксана Дутчак,
позаштатний співробітник МОМ в Україні

МІГРАЦІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Сучасний глобальний світ – це світ «кінця простору», де за допомогою сучасних технологій відстані поступово втрачають своє первинне значення. Безперечно, вживаючи термін «кінець простору», вчені-теоретики соціології глобальних процесів початково мали на увазі результат стрімкого розвитку комунікаційних технологій. Вплив такого розвитку на тенденції, події та повсякденну взаємодію в сучасному світі заперечити важко. Але чи можна трактувати «кінець простору» в буквальному значенні?

У цьому сенсі не можна ігнорувати і факт розвитку транспортних сполучень. Але технічна можливість пересування ще не означає фактичну безперешкодність такого пересування. Проте деякі крайні оптимісти схильні робити гучні заяви про стирання (чи принаймні збільшення прозорості) кордонів між державами. Ми не збираємося заперечувати феномен існування територій з відкритими кордонами та полегшеними візовими режимами, але спробуємо поглянути критично на відкритість міграційних завіс не стільки на кордонах нашої держави, скільки всередині неї.

Питання міграції та толерантності можна розглядати в кількох аспектах¹: на рівні політично-правової толерантності (фактично – законодавство та прописані в ньому суспільні норми) та психологічної толерантності (готовність/неготовність до зближення з представниками інших національностей та етносів). На нашу думку, сюди варто також додати рівень неформальної публічної толерантності (висловлювання політиків, журналістів) та емпіричний вимір (факти прояву крайньої нетолерантності). Далі спробуємо коротко оглянути політичний та психологічний виміри толерантності в Україні та більш детально зупинитися на неформально-публічному та емпіричному вимірах.

Рівень політично-правової толерантності українського суспільства формально є високим: толерантне ставлення до національно-етнічних меншин прописане в Конституції; покарання за крайні нетолерантні дії визначене законодавством; Україна ратифікувала низку міжнародних договорів, спрямованих на боротьбу з расизмом та нетерпимістю. Проте визначенням норм, тим паче в нашій державі, не завжди передбачає їх дієвість. Тому доцільно розглянути умовно неформальні (тут також – «реальні») виміри толерантності.

У соціології для вимірювання психологічної толерантності до представників національно-етнічних меншин використовують шкалу Богардуса, яка фактично вимірює відстань, на яку готові підпустити представника тої чи іншої національно-етнічної меншини. Згідно з даними Київського Міжнародного Інституту Соціології, ця відстань у період 1994–2006 років має чітку тенденцію до зростання².

Можна висувати безліч гіпотез щодо причин таких сумних тенденцій: починаючи із зростання кількості іммігрантів, закінчуючи політичною ситуацією в самій країні. Однак при цьому не варто забувати про такий чинник, як медіа-простір – не дарма ЗМІ називають ще однією гілкою влади в побуті та одним із основних інститутів соціалізації (виховання) в соціології.

Тому в контексті толерантності українського суспільства варто також поспостерігати за неформальними публічними заявами українських політиків та наповненням медійного простору загалом. Унікаючи прив'язки до політичних партій, вважаємо за доцільне навести кілька найбільш гучних цитат відомих українських політиків, стосовно міграційних процесів та особистого ставлення до представників національно-етнічних меншин (з огляду на політкоректність тут не зазначаються конкретні імена).

«Питання нелегальної еміграції зростає в актуальності для України через те, що наша країна стала, на жаль, країною постачання нелегальних мігрантів та транзитною країною у західному напрямку... Протягом останніх років на території України збільшились темпи розповсюдження наркотиків, кількість випадків торгівлі людьми, зброєю, поширення нетипових для нашої країни інфекційних захворювань – СНІД, ВІЛ і так далі, і туберкульоз»³.

Міграція і толерантність в українському суспільстві

«Подивіться, хто торгує в будках. Там же всі ці в'єтнамці і китайці працюють і торгують. І вони займають наш життєвий простір⁴».

«Я не хочу, щоб Україна була відстійником для тих, хто несе з собою проблеми захворювань, нетипових для нашої країни, а також наркоманії та криміналу⁵».

Загалом такі заяви дублюють поширені твердження щодо впливу міграції на:

- зростання поширеності наркоманії;
- зростання рівня злочинності;
- поширення «екзотичних хвороб».

У медійному просторі також досить часто трапляються аналітичні статті з акцентами подібного роду⁶.

Важко судити про реальність впливу іммігрантів на описані тенденції, з впевненістю можна стверджувати тільки одне: немає обґрунтованих причин для подібних тверджень. Принаймні ми не зустрічали жодного достовірного джерела, яке підтверджувало б зв'язок подібних неприємних суспільних процесів з припливом іммігрантів в Україну. Однак, критикуючи такі твердження, з впевненістю можна сказати: той, хто таке говорить, не враховує двосторонність міграційних процесів (це щодо поширення «екзотичних хвороб») та соціальне підґрунтя (це щодо злочинності та наркоманії).

Загалом подібні заяви та нагнітання атмосфери довкола кількості (реальної, гіпотетичної, порівняльної) іммігрантів однозначно не на користь розвитку і поширенню толерантного суспільства в Україні. Що ми одержимо в результаті? Тут перейдемо до емпіричного виміру толерантності.

Варто зазначити, що в цьому аспекті з інформацією виникають певні проблеми. Найбільш логічним було б звернення до статистики МВС, однак цю статистику дуже часто ставлять під сумнів правозахисні організації та здоровий глузд. Справа в тому, що більшість очевидно ксенофобських нападів на представників національно-етнічних меншин правоохоронні органи (з тих чи інших причин) схильні списувати за статтею «хуліганські напади». Тому використовуємо іншого роду інформацію. Отже, з початку 2006 до травня 2007 р. представниками громадських організацій та мас-медіа зафіксовано принаймні 80 випадків ксенофобських та расистських

проявів⁷ – нападів на представників іншої етнічної приналежності, осквернення могил та пам'ятників, відверто ксенофобські акції різних організацій та груп.

Також в Україні існує кілька ультраправих чи відверто ксенофобських організацій, які відкрито висловлюють свої погляди через Інтернет, у друкованих джерелах, а також на власних акціях (часто дозволених місцевою владою).

У цьому контексті виникає багато питань щодо подвійних стандартів – політичних, публічних, особистих. Особливо багато питань виникає стосовно відсутності усвідомлення спорідненості проблем імміграції на територію України та трудової еміграції самих українців. Складається враження, що спроби порівняння причин цих феноменів натикаються на певного роду табу з боку ультраправих організацій та груп. Звичайно ж легко сприймати в чорних тонах «чужих» та в білих тонах «своїх» (навіть якщо ці «свої» перебувають в тому самому становищі на території іншої країни). Світ взагалі легко сприймати в чорних та білих тонах.

Такі особливості людського сприйняття, звичайно ж, на руку деяким політичним активістам, які віддають перевагу боротьбі з зовнішнім, «чужим» впливом, перед спробами знайти внутрішні соціальні причини проблем та боротися з ними. Але нетолерантне ставлення до іммігрантів не знищує існуючі суспільні проблеми – в тому числі і ті, що пов'язані з імміграцією. Досить відомим є, наприклад, твердження правозахисників, що збільшення жорсткості міграційної політики часто не зменшує кількість нелегальних мігрантів, а лише погіршує їх становище та піддає їх більшому ризику під час спроб потрапити в країну.

Отже, Україні ще далеко до толерантності в контексті міграції; більше того – тенденції, на жаль, дають підстави припускати, що ми рухаємося в протилежному напрямку. Звичайно ж, міграція – це складний процес, в регулюванні якого досить важко знайти оптимальне рішення. Але для цього принаймні потрібна послідовна державна міграційна політика та розуміння, що людина – це перш за все людина, а не проблема чи об'єкт для цькування.

Висловлюю подяку за люб'язну допомогу в пошуку інформаційних матеріалів Максиму Буткевичу, координатору ініціативи «Без кордонів».

Міграція і толерантність в українському суспільстві

Література і примітки

1. *Бакальчук В.* Оцінка рівня міжетнічної толерантності в українському суспільстві: Анотація (електронна версія: http://www.niss.gov.ua/Monitor/September/2.htm#_ftn2)
2. www.kiis.com.ua/txt/doc/30112006/press30112006.doc.
3. Уривок зі стенограми засідання Верховної Ради України від 01.12.2006 (<http://gas-ton.livejournal.com/264464.html>)
4. Програма «Новий час» (5 канал, 09.10.2007, 19:20)
5. Заява на прес-конференції від 14.09.2007 (<http://www.razom.org.ua/ua/news/18512/>)
6. Див. наприклад: Шенгенка в обмін на нелегала//Главред від 31.08.07 (<http://www.glavred.info/archive/2007/08/31/1712009.html>)
7. Нелегально в Україну приїжджають 200 тис. іноземців щороку. - «Газета по-українськи» № 384 (11.06.2007) (<http://gpi.ua/index.php?id=166826>)
7. Ксенофобські та расистські прояви в Україні: (неповна) підбірка. Укладач Максим Буткевич, Ініціатива «Без кордонів» (<http://gas-ton.livejournal.com/329767.html#cutid1>)

Марина Нікішина,
*асистент Харківського філіалу
академії державного управління
при Президентові України*

ІМІГРАНТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТІ

Сучасна епоха ставить глобальні проблеми, від оптимального розв'язання яких залежить існування і розвиток всіх націй і народів у майбутньому і людства в цілому. Важливе місце серед таких проблем належить міграції. Міграційними потоками охоплена переважна більшість країн світу, а масштаби міграції обчислюються вже сотнями мільйонів осіб. При цьому світ у процесі глобалізації продовжує стикатися з безліччю викликів, проблем і суперечностей. Особливе місце серед них займають етнічні проблеми.

Прямим наслідком масштабних переміщень мігрантів є етнокультурна та етноконфесійна різноманітність соціумів, що швидко зростає [1]. Неминучим результатом масових міжнародних міграцій стають різні варіанти взаємодії мігрантів з приймаючою етнічною більшістю. Культурно-комунікативна та соціально-психологічна своєрідність, що властива кожній етнічній спільноті, на практиці зумовлює проблемний характер міжетнічного спілкування. Його учасники тією чи іншою мірою стикаються з труднощами взаємодії з тими, чия культура відрізняється від їх власної [2]. Замість повсюдних консенсусних взаємин різних етнічних груп у рамках єдиного соціуму, поваги та прийняття їх культурної своєрідності, урахування прав і законних інтересів, значно частіше відбуваються зовсім інші процеси. Прояви ксенофобії, структурної дискримінації за етнічною ознакою, міжетнічної напруженості і відкритих конфліктів, на жаль, залишаються «знаковим» атрибутом сучасної дійсності [2]. У зв'язку з тим, що культурні й соціальні відмінності у суспільствах не тільки не зникають і не згладжуються, а, навпаки, мають явну тенденцію до

зростання, масова міграція пробуджує інтерес до проблем мультикультуралізму та толерантності.

Україна сьогодні також належить до держав, що приймають значні потоки іммігрантів. Сучасна проблемна ситуація у сфері між-етнічної взаємодії, потреба, яка назріла в досягненні конструктивного діалогу культур, породжують актуальність розгляду питання толерантності в процесі адаптації мігрантських груп, що опинилися в інших, «чужих» їм етнокультурних умовах .

Толерантність (*лат. toleranta* – терпіння) – терпимість до чужих поглядів, думок, традицій, іншої культури. Ця якість особливо важлива для тих мігрантів, хто за різними обставинами залишив свою країну і змушений освоюватися в новому соціокультурному середовищі. Природно, проблема толерантності постає і перед «середовищем» – місцевими жителями, які, хочуть вони того чи ні, повинні встановлювати та розвивати контакти з мігрантами [3].

Міграційні процеси суттєво впливають на етнополітичну карту України, етнічну структуру її суспільства. Іммігранти відіграють свою специфічну роль у житті українського суспільства, динаміці соціальних процесів, формуванні етнодемографічної структури української нації. Зовнішні міграції стали однією з причин формування так званої нової діаспори, появи нових етнокультурних груп. І хоча загальна чисельність етнічних груп досить незначна, швидкі темпи їх збільшення вказують на імміграційне походження, тобто можливість подальшого поповнення шляхом імміграції. Залучення України до глобальних міграційних процесів у період їх значної активізації створює передумови для подальшого утворення нових «імміграційних» діаспор, а разом з цим висуває проблему інтеграції мігрантів та налагодження міжетнічної взаємодії між місцевим населенням та іммігрантами, етнокультурні характеристики яких є досить відмінні і незвичні. Іммігрантські діаспори потребують підтримки влади, зокрема, організації мовного, правового навчання, сприяння у вирішенні соціально-економічних питань, допомоги національно-культурним громадським організаціям, заохочення різних форм взаємодії.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) висловлює стурбованість з приводу тенденції зростання расистських нападів на шукачів притулку та інших категорій іноземців в Україні. Представництво УВКБ в Києві на регулярній основі отримує повідомлення з перших рук про злочини, здійснені

на расовому ґрунті, нападах, побитті, словесних образах та інших проявах ксенофобії по відношенню до біженців і шукачів такого статусу в різних регіонах країни.

Одна з основних проблем, яка турбує Міжнародну амністію в Україні (Міжнародна амністія – всесвітній правозахисний рух, який діє у 150 країнах світу та об'єднує понад 1,8 млн осіб), – расизм та ксенофобія, які посилюються останніми роками [8]. Гострота проблеми визначається за трьома критеріями: систематичність, брутальність та безкарність порушень. В Україні знайшли підтвердження усі три. «Расизм і ксенофобія залишаються вкоріненими проблемами в Україні», – зазначається в доповіді міжнародної правозахисної організації Human Rights Watch [8]. У 2004 р. ОБСЄ склало звіт щодо виконання країнами своїх міжнародних зобов'язань щодо боротьби з расизмом та ксенофобією. Україна на той час не лише ратифікувала декілька конвенцій, а й підписалася під рішеннями Ради Європи та ОБСЄ, які зобов'язували боротися з расизмом та ксенофобією. Як засвідчено в звіті, Україна не виконала жодного зобов'язання [9].

З 2006 р. в Україні чіткою стає тенденція до зростання злочинів, вмотивованих ненавистю. У доповіді ОБСЄ за 2006 рік містяться дані про те, що в нашій країні почастишали факти жорстоких вуличних нападів на представників меншин [10]. У цій доповіді також наголошується, що «в порівнянні з подібними злочинами, які не мотивовані ненавистю, злочини такої категорії завжди справляють широкий вплив і тому можуть бути досить руйнівними. За своєю природою злочини ненависті спрямовані не тільки проти безпосередньої жертви або її власності, а й проти всього співтовариства, в якому перебуває жертва. Як наслідок, злочини ненависті відроджують старі або можуть служити створенню нових упереджень відносно негативного сприйняття образу «іншого», а також створити атмосферу недовір'я та напруженості в межах суспільства» [10].

Вельми насторожує схильність до злочинів молоді, яка демонструє сьогодні вищий рівень інтолерантності, ніж літні люди. Найбільш тривожною тенденцією у стрімкому зростанні рівня антисемітизму є те, що впродовж останніх 10 років найбільш інтенсивне зростання нетерпимості до євреїв уражає молодь 18–20 років [7].

Серйозною проблемою для держави стає насильство на расовому ґрунті відносно іноземних студентів. Це явище може завдати цілком реальної і серйозної шкоди як міжнародній репутації України, так і

економіці країни. В Україні навчається 37 тис. студентів з-за кордону. Більше всього на навчання приїжджають з таких країн, як Іран, Сирія, Туреччина, Китай, Індія, інших країн Азії і Африки. Зарубіжні студенти приносять вузам України більше 50 млн доларів на рік, тим самим на 11 % фінансуючи всю систему вищої освіти країни.

У нашій країні в середині 90-х років з'явилися скінхеди, які висувають псевдопатріотичні гасла, здійснюють напади чи навіть вбивства на національному чи расовому ґрунті. Ця расистська молодіжна субкультура набуває поширення. Особливо активізувались вони у великих містах України. В порівнянні з дев'яностими роками рух скінхедів зріс на 30–50 % [11]. Скінхеди ускладнюють кримінальну обстановку в Україні.

Ця тенденція нині становить небезпеку в першу чергу для «нових» етнічних меншин в Україні та потребує серйозної уваги з боку громадськості і державних органів. Однак, слід зауважити, що органи влади, визнаючи міграційний процес глобальним і таким, що зростає, не тільки не приділяють достатньої уваги формуванню толерантного ставлення до іммігрантів з боку приймаючого суспільства, а і забезпеченню належного реагування правоохоронних органів на прояви насильства на ґрунті расизму, а також усуненню його передумов (расистської пропаганди).

Правоохоронними структурами, на які покладено завдання протидії расизму в Україні, є прокуратура і органи МВС. Однак прокуратура не надто відповідально ставиться до покладеного на неї завдання – кримінальні справи порушуються лише за найбільш резонансними випадками пропаганди ненависті. Злочини ж насильницького характеру підпадають під компетенцію органів Міністерства внутрішніх справ, проте і в цьому випадку більшість нападів на іноземців у МВС проходить не як утиск за расовою ознакою, а як звичайне хуліганство. Досить незначний відсоток порушення справ проти проявів дискримінації за расовою ознакою пояснюється, по-перше, відсутністю повноцінної, всеосяжної інформації про ситуацію з ксенофобією в країні, по-друге, розмитістю формулювань Кримінального кодексу України [12].

Так, слід зазначити, що на практиці злочини насильницького характеру, вчинені проти представників вразливих груп населення, а також обставини і характер яких вказують на наявність расистського елемента в мотиві правопорушників, правоохоронні органи і суди

дуже рідко кваліфікують за частиною 3 ст. 67 КК України – «Обставини, які обтяжують покарання» – обмежується такими підставами, як расова, національна чи релігійна ворожнеча або розбрат [12]. Стаття ККУ 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» передбачає кримінальну відповідальність за образу почуттів громадян (осіб) лише у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, або за вчинення умисних дій, спрямованих на приниження національної честі та гідності. Образа ж (хоч і публічна) через належність до певної раси або через колір шкіри не є злочином [12]. Більше того, на відміну від підходу, покладеного в основу міжнародних документів з протидії расизму, ч. 1 ст. 161 ККУ передбачає відповідальність не просто за умисний акт, що може спричинити розпал ненависті, а за умисні дії, спеціально спрямовані на розпалювання ворожнечі та ненависті [12]. Отже, положення ст. 161 ККУ прописане так, що можливість покарання за розпалювання расової, національної, релігійної тощо ворожнечі є суто теоретичною і не може бути реалізованою на практиці.

Слід зауважити, що Європейська комісія проти расизму і інтолерантності (ЄКРІ), створена в рамках Ради Європи, ухвалила низку Загальнополітичних рекомендацій для держав-членів Ради Європи, що стосуються боротьби з расизмом і ксенофобією. Такі рекомендації мають неабияке практичне значення і могли б стати в нагоді Україні у справі розробки ефективних методів боротьби з расизмом. Вагомою в контексті проблеми криміналізації расизму є Загальнополітична рекомендація ЄКРІ № 7 «Про національне законодавство по боротьбі з расизмом і расовою дискримінацією, що, зокрема, стосується норм кримінального права» [13].

Загальнополітична рекомендація ЄКРІ № 2 «Спеціальні органи по боротьбі з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю на національному рівні» пропонує країнам-членам Ради Європи «розглянути можливість створення спеціального органу для боротьби з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю на національному рівні, якщо такий орган ще не створений», який би був «наділений найбільшою можливою кількістю повноважень і функцій таких, як: працювати в напрямку ліквідації всіх форм дискримінації і розвивати рівність можливостей, добрі стосунки між людьми, що належать до різних груп суспільства; здійснювати

контроль за змістом і дієвістю законодавства і адміністративних актів з огляду на їх відповідність цілям боротьби із расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, а також готувати, в разі необхідності, пропозиції щодо змін відповідного законодавства; консультувати законодавчі і виконавчі органи з метою удосконалення законодавства і практики у відповідних сферах; надавати жертвам сприяння допомогу, в тому числі правову, з метою захисту їх прав в установах і судах та ін. [14].

Очевидно, що саме таким спеціальним органом міг би бути Державний комітет у справах національностей та релігії (колишній Держкомнацміграції) [15]. Однак його функції, передбачені Положенням про Комітет у справах національностей та релігій, затверджені Постановою Кабінету Міністрів від 14 лютого 2007 р. далеко не повністю відповідають переліку повноважень, якими повинен бути наділений такий спеціалізований орган, відповідно до рекомендації ЄКРІ. Більше того, Держкомнацрелігій не має у своєму складі жодних спеціальних структур, які виконували б покладені на них функції боротьби проти расизму і ксенофобії, окрім цього немає жодної інформації про аналіз проблем мігрантів в Україні, який напевно повинен провадитися Комітетом.

Отже, виконуючи рекомендацію Центру Європейського Союзу з моніторингу расизму і ксенофобії (EUMC) країнам членам ЄС, Україна «повинна переглянути і спрямувати свої зусилля на задоволення потреби в належній правовій і інституційній базі з тим, щоб наділити правоохоронні органи повноваженнями і можливістю ефективно боротися із расистськими злочинами» [16]. Таким чином, нині назріла необхідність у формуванні належної інституційної бази для реалізації системного і ефективного підходу до протидії зростанню расизму і ксенофобії в Україні.

Особливу тривогу викликає також нав'язування негативних етнічних стереотипів, створення і маніпулювання образами «кримінального кавказця», «таджика-наркоторговця», «китайської тріади» та ін., які створюють засоби масової інформації. ЗМІ не завжди спрямовані на підтримку в суспільстві толерантного ставлення до інших етносів. Висвітлюються більше негативні факти, і рідко можна зустріти матеріали, які показували б терпиме ставлення місцевого населення до мігрантів. А таких прикладів немало. І влада, і політики, і ЗМІ акцентують винятково на негативних наслід-

ках міграції. Шкода, що українські ЗМІ часто швидше підігрують ксенофобським забобонам, расовим, національним чи релігійним упередженням своїх читачів, аніж намагаються зорієнтувати їх в ситуації та спрямувати суспільно-політичні дискусії в реалістичне русло [17].

Подібна подача матеріалу зумовлена тим, що журналісти не будучи фахівцями в галузі етнології, часто не розуміють значення термінів, які використовують. Одним з ефективних прийомів формування соціальних уявлень відносно етнічних мігрантів є використання різноманітних статистичних показників. В умовах відсутності надійних даних офіційної статистики журналісти досить «сміливо» заповнюють дефіцит інформації власними відомостями [18].

Для формування образу етнічного мігранта важливим є питання про те, в якому соціальному контексті згадуються іммігранти в публікаціях. Виявилось, що контексти можна об'єднати в два взаємопов'язані тематичні блоки: а) етнічні мігранти та неформальна економіка; б) етнічні мігранти та кримінальна економіка [18]. Ринкова торгівля, яку здійснюють представники етнічних співтовариств, у публікаціях зазвичай подається як суто етнічна за формою організації. Звідси часті згадки про «в'єтнамські», «китайські», «азербайджанські» або «афганські» ринки.

Тісний взаємозв'язок мігрантофобій і етнофобій лежить на поверхні: мігранти, представники інших етнічних груп є «іншими», а відносини місцевого населення з усіма проєктуються крізь призму відносин «свої» – «чужі» [1]. Чим більше в образі «іншого» міститься негативно оцінюваних мотивів дій, тим вищий рівень взаємного недовір'я, напруги, побоювання. В результаті посилюється взаємне соціальне дистанціювання, яке може приводити з боку приймаючого середовища до дискримінаційних та обмежувальних дій щодо різних іммігрантських груп, актів агресії, а з боку останніх – до соціальної та просторової сегрегації в рамках власних етнічних общин [18]. Наслідком цього може стати поява нових проблем і загроз для приймаючого суспільства. Додаючись до маси інших важких проблем і труднощів, що характерні для сучасної України, вони можуть створити кумулятивний ефект і радикальним чином дестабілізувати ситуацію. Треба зрозуміти, якщо в суспільстві посилюватиметься ксенофобія, а як її різновид мігрантофобія, це може призвести до небажаних наслідків.

Приклади посилення згаданих процесів є свідченням того, що цю проблему недостатньо усвідомлює суспільство, немає продуманої програми, механізмів її вирішення. В Україні досі не вироблено виразної міграційної політики з чітко визначеними цілями, завданнями, пріоритетами, критеріями її оцінки, науково обґрунтованими програмами, економічними розрахунками.

Аналіз проблем в даному контексті показує, що на сьогодні в умовах будівництва в Україні демократичної правової держави не відпрацьована ефективна система протистояння ненависті, агресії, ескалації екстремізму, відбувається нарощування деструктивних процесів у суспільстві, частішають серйозні зіткнення на політичному, соціальному, національному і релігійному ґрунті. Тому профілактика розповсюдження екстремістських настроїв повинна розглядатися в загальному контексті забезпечення непорушності конституційного ладу України та безпеки її громадян. Повинна також розроблятися система соціальних, педагогічних, пропагандистських, нормативно-правових та інших заходів, спрямованих на запобігання виникненню настроїв ксенофобії, а також попередження дій, які вільно чи невольно сприяють цьому.

У нинішній ситуації в основі міграційної політики має лежати діяльність держави з адаптації та соціально-культурної інтеграції іммігрантів, включення їх у суспільне та політичне життя суспільства, створення умов для прояву взаємного толерантного ставлення місцевого населення та мігрантів. У формуванні толерантної свідомості у молоді, профілактиці націоналізму та екстремізму велика роль повинна належати системі освіти.

Повідомлення про випадки насильства на расистському ґрунті ставлять перед Україною завдання створити ефективні механізми протидії таким тенденціям. Зокрема, Україні слід спрямувати свої зусилля на формування належної правової бази, приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів.

Органам державної влади слід розглянути питання про необхідність створення спеціального органа, що координував би роботу відповідних державних структур у боротьбі з расизмом, про заснування в рамках таких структур спеціалізованих підрозділів, які виконували б координаційну роль в межах цих структур; про можливість створення міжвідомчого моніторингового центру, який займався б

збором, узагальненням та аналізом інформації про різні форми проявів ксенофобії.

Крім того, необхідно постійно аналізувати рівень толерантності у відносинах між мігрантами і приймаючим середовищем, що дасть змогу на основі його результатів: розробляти положення і заходи регіональної соціальної політики по відношенню до конкретних груп мігрантів; діагностувати ситуації міжособистісної взаємодії мігрантів з населенням і представниками влади, прогнозувати ситуацію в локальних місцях мешкання мігрантів; відстежувати рівень соціальної адаптації мігрантів; надавати оперативне, конкретне сприяння при ухваленні управлінських рішень на різних рівнях соціальної організації суспільства. Все це має забезпечити оптимальний рівень координації та взаємодопомоги між правоохоронними органами, іншими органами влади та громадянським суспільством, як на національному, так і на місцевому рівнях у боротьбі із расизмом.

Слід пам'ятати, що існування цивілізованого суспільства передбачає провідну роль держави в підтримці правопорядку, забезпеченні безпеки та прав громадян, незалежно від їх етнічної приналежності. Ми, українці, являємо конгломерат багатьох народів, тому повинні сприймати як своїх росіян, білорусів, молдаван, угорців, болгар, греків, татар, євреїв, німців – усіх, хто жив і живе на нашій території, та вважає себе українським громадянином або бажає ним стати. І в жодному разі ми не маємо права ділити цих людей за етнічною ознакою їх походження. Головна умова збереження стабільності в такій поліетнічній державі, як Україна, – це обов'язок виконувати рівні для всіх закони, а права якої-небудь етнічної групи можуть бути реалізовані лише з урахуванням інтересів інших груп.

Тільки єдність у реалізації усіх означених заходів допоможе забезпечити успіх інтеграції іммігрантів в українське суспільство, закласти міцну основу соціального, етнічного миру та благополуччя в країні. Наскільки успішним буде цей розвиток залежить від розумного регулювання міграційної політики, яка неможлива без свідомого вибору стратегії.

Література

1. *Мукомель В.И.* Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) // Социологические исследования. – 2005. – № 2. – С. 56–66.

Іммігранти в українському суспільстві: проблема толерантності

2. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 70–77.
3. Петров В.Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 84–91.
4. Хомра О.У. Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С. 107–117.
5. Дмитриев А.В., Слепцов Н.С. Конфликты миграции. – М.: Альфа, 2004. – 224 с.
6. Платонов А.В. Чинники впливу на міграційну складову національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2004. – № 4. – С. 127–132.
7. Ксенофобія як захист від геноциду. <http://observer.sd.org.ua/section.php?id=>
8. Ксенофобія по-українськи: всі хвороби – від голови? <http://mpravda.com/?lang=ua>.
9. Всі люди – браття? Це для кого як... <http://mvsinfo.gov.ua/events/index.html>.
10. Hate Crimes in the OSCE region: Incidents and Responses-annual report for 2006 (20 September 2007). <http://tandis.odihr.pl/index.php?p=home>.
11. www.glavred.info/archive/2006/11/03/125310-6html.
12. Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920. – С. 1–132.
13. ECRI general policy recommendation № 7 on national legislation to combat racism and racial discrimination (adopted by ECRI on 13 December 2002). <http://tandis.odihr.pl/index.php?p=home/>.
14. ECRI general policy recommendation № 2: Specialized bodies to combat racism, xenophobia, antisemitism and intolerance at national level (adopted by ECRI on 13 June 1997). <http://tandis.odihr.pl/index.php?p=home>.
15. www.scnm.gov.ua/control/uk/index.
16. Policing Racist Crime and Violence: a Comparative Analysis, by Dr. Robin Oakley on behalf of European Union Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), September 2005. <http://fra.europa.eu/fra/material/pub/PRCV/PRCV-Final.pdf>
17. Пархоменко Н., Стародуб А. Відображення проблем нелегальної міграції в українському медіа-просторі. Інформаційно-аналітичне видання. Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. – К., 2007. – 104 с.
18. Титов В.Н. О формировании прессой образа этнического мигранта (взгляд социолога) // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – С. 41–50.

Ярослав Пилинський,
кандидат філологічних наук,
директор Київського офісу Інституту Кеннана

МІГРАЦІЯ - ТОЛЕРАНТНІСТЬ - МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ

Заперечувати важливість міграції у формуванні сучасної історії людства нині, мабуть, вже ніхто не наважиться. Навіть затяті прибічники «національної держави» нині усвідомлюють, що моноетнічність/мононаціональність у сучасних умовах, як, зрештою, і в минулому, це не більше ніж данина державотворчим устремлінням національної еліти на етапі боротьби за формування національної державності та/або її незалежності.

Відігравши помітну роль у формуванні національних держав протягом XIX–XX століть¹, ці ідеї поступово втрачають свою мобілізаційну значимість в сучасних умовах глобалізації. Так, для сучасної України, яка по суті перебуває на початковому етапі формування концепції власної державності, поєднання різних етнічних, територіальних та соціальних груп із сформованими під різними впливами поглядами на минуле, є важким викликом. А якщо врахувати міграційні процеси, що набули для України повсякденності, то стане зрозумілим, що виконання цього завдання додатково ускладнюється особливостями історичного розвитку, сформованою ментальністю населення.

У минулому наша держава була відгороджена від решти світу залізною завісою, і її міграційний обмін обмежувався лише республіками СРСР. Тоталітарна пропаганда, спрямована на формування нової спільноти радянського народу, була безжальна до будь-яких виявів відмінностей, аж до повного заперечення або ліквідації як їх самих, так і фізичного усунення носіїв цих відмінностей. Виховуючи і закорінюючи всю сукупність ознак поняття «свого» (радянського) у свідомості громадян СРСР, вона водночас чітко визначала і окреслювала поняття «чужого», культивуючи у населення Радянського Союзу нетерпимість до всього, що не було витлумачене радянськими ідеологами як «своє», що, зрештою, породжувало страх перед

«іншим», невідомим, небажання з ним мати справу, а отже, культивувало у людей стійку ксенофобію та радянський шовінізм.

В історії розвитку людства розрізнення між собою та іншими тобто, між своїм і чужим – це первинний досвід, що з'явився у людини відтоді, як вона почала розвиватися і усвідомлювати себе як індивід. Поруч із розвитком усвідомлення свого власного «Я» відбувається усвідомлення різного рівня свого/чужого: мати – дитина, сім'я, рід, плем'я, мовна та релігійна належність, держава тощо. Своє та чуже від початку були взаємозалежні, адже тільки усвідомлюючи «чуже», людина починає осмислювати «своє» і навпаки. Концепція «чужого» – «чужинця», яка все ще домінує в нашій свідомості, успадкована нами ще з античних часів, коли кожного не свого, що говорив іншою мовою, сприймали як *barbaros* – варвара². Те, як відбувалося відмежування чужинців в античній Греції чи Римі, – а саме на основі громадянства, – і нині є основою сучасного права, яке не лише регулює стосунки між державою та її громадянами, але також визначає і обмежує права негромадян. З тих часів до нас перейшла традиція закріплювати за громадянами право брати участь у виборах, право на правовий захист з боку держави, спадкове право, обов'язок сплачувати податки та виконувати військовий обов'язок задля захисту свого тощо. Водночас, вже тоді розрізняли чужинців, що тимчасово перебували на території держави, і таких, що оселилися тут на тривалий час, але не мали права громадянства. Для надання чужинцеві права громадянства в кожному окремому випадку необхідна була офіційна ухвала державних органів влади, яка визначалася причинами прибуття та перебування іноземців та визначала умови і процедуру надання їм громадянства.

У Римі протягом століть відбувалися зміни у концепції громадянства та надання прав негромадянам, що закінчилося прийняттям Конституції Антоніана у 212 р. при імператорі Каракалі, яка кожному вільному мешканцеві імперії гарантувала право громадянства, урівнюючи в правах власне римлян і колишніх «варварів». Але було б помилкою вважати, що ці зміни здійснювалися легко і швидко, а також остаточно. У європейській культурі епохи середньовіччя, що змінила античність, поняття «свого»/«чужого» знову набуло актуальності, особливо з огляду на специфіку християнства. У рамках етноцентризму, що домі-

нував у християнській Європі, чуже інтерпретувалося з погляду своєї ідентичності і нерідко трактувалося як «вороже», «незвичне», «неприйнятне» тощо.

Проте з часом, під впливом хрестових походів та подорожей, у європейців з'являється розуміння, що відмінності між культурами різних народів не є «ворожими», а торговельні та ремісничі контакти, а також розвиток університетської освіти, що пустила по світах велику кількість мандрівних студентів, допомогли формувати сприйняття іншого вже не як «чужого» і «ворожого», зменшуючи ксенофобію та поширюючи толерантність у суспільстві. Однак протягом століть європейська культура так і не змогла виробити надійних запобіжників проти ксенофобії і проявів нетолерантності чи шовінізму до «чужого». Особливих утисків у цей період зазнавали євреї і цигани, як найпоширеніші «інші» серед народів європейського континенту. Більшість воєн, що точилися у світі в цей період, також, принаймні частково, обґрунтовувалися або боротьбою з «поганим чужим», що загрожує «хорошому своєму», або боротьбою за поширення «хорошого свого» серед чужинців.

Після закінчення Другої світової війни та руйнування світової колоніальної системи здавалося, що ситуація докорінно змінилася принаймні у більшості європейських держав. Стрімке економічне зростання повоєнної Європи потребувало збільшення кількості робітників, отже, потік іноземної робочої сили постійно зростав і європейці, нажахані нацистським режимом, почали виховувати в собі толерантність у ставленні до представників відмінних рас та релігій і мов. Проте останні події у Франції й Бельгії, у Німеччині та Британії примушують замислитися над тим, що і як необхідно зробити, аби подолати негативні стереотипи і зробити європейський світ толерантнішим.

Нині відомо, що передусім розчарування у сучасному світі, його завоюваннях і здобутках зумовлює переважну більшість актів насильства та злочинів щодо гастарбайтерів та біженців, тобто «чужинців», і причини цього слід шукати як в індивідуальній, так і в колективній фрустрації населення залежно від того, мають ці випадки масовий та системний характер чи є випадковими і спорадичними.

Сучасна Україна, як уже зазначалося, має важку тоталітарну спадщину, і тому говорити про наше суспільство як про таке, де панує толерантність, досить складно. Перш за все тому, що власне

суспільства – громадянського суспільства в сучасному, європейському сенсі цього терміна, в Україні все ще не сформовано. Так само не створено у нас і механізмів поширення ідеї громадянського суспільства серед населення. Як показує європейський та й північноамериканський досвід, без усвідомленого громадянського суспільства важко подолати бар'єр по лінії «свій»/«чужий» і створити у суспільстві стійкий імунітет від проявів нетолерантності та ксенофобії.

Одна з причин невдач України у побудові сучасного громадянського суспільства полягає передусім в інституційній слабкості державного апарату. Як відомо, для виконання будь-якого завдання необхідно задіяти певну кількість людей відповідної кваліфікації, крім того, виконавці повинні чітко знати, що саме вони мають робити, з якою метою, яким, хоча б орієнтовно, має бути кінцевий результат їхньої діяльності. Натомість в Україні не лише немає достатньої кількості фахівців відповідного рівня кваліфікації для здійснення тих чи інших управлінських чи виконавських завдань, але немає і елементарного розуміння, що саме необхідно робити і з якою метою. Таким чином, брак кваліфікованих кадрів на всіх рівнях і в усіх ланках призводить лише до тотальної імітації діяльності. Слабка неінституалізована держава не може забезпечити ані права власних громадян, ані права іноземців на дотримання їхніх прав, що породжує загальне почуття безкарності, і, відповідно, беззахисності. За таких умов поява скінхедів та інших асоціальних груп не є випадковою, адже якщо хтось може безкарно ображати мене, або мого сусіда чи родича, то чому я не можу робити це по відношенню до інших, особливо, якщо ці інші належать до безправних та незахищених категорій населення. Тому підготовка кадрів та запровадження громадянської освіти є першочерговим для суспільства завданням, якщо воно хоче бачити своїх членів законослухняними й толерантними.

Нині ж можна констатувати, що концепт толерантності в українському суспільстві поки що не має достатньої закоріненості. До речі, слово толерантність, як книжне, переважно у значенні «терпимість – поблажливість» вживали у своїх творах ще класики української літератури: Іван Франко і Леся Українка. Згодом, за часів радянського режиму, воно зникає із офіційного вжитку для того, щоб знову з'явитися на шпальтах газет наприкінці дев'яностих років ХХ століття. Саме в останні десятиліття, коли глобалізаційні

процеси у всіх сферах матеріального і духовного життя нашої країни прискорилися, проблема повсякденного мирного співіснування представників різних рас і народів постала актуальною як ніколи.

Водночас, на нашу думку необхідно відзначити, що ані державна політика в сфері етнополітики, ані повсякденні поведінкові моделі пересічного громадянина не дають змоги зробити оптимістичні висновки про відсутність в Україні причин для тривоги.

Як нам видається, виклики етнокультурного розмаїття існують як ззовні (ставлення домінуючої культурної більшості до меншин), так і зсередини (самоусвідомлення меншинами власної ідентичності) нашого суспільства. І причини цього досить прозорі. По-перше, країна постійно перебуває у стані політико-економічної кризи, а як відомо з багатовікового досвіду розвитку людства, в таких умовах не може не посилитися напруга у міжнаціональних/міжетнічних стосунках, що знижує поріг толерантності і породжує/посилює ксенофобію; по-друге, на відміну від більшості західноєвропейських країн та США, в Україні так звана титульна нація сама почувається новонародженою, а тому налаштована на самоідентифікацію та самоствердження, що нерідко має наступальний, а почасти і агресивний характер; по-третє, меншини, одержавши у незалежній Україні право на розвиток власних культур, також заходилися їх розбудовувати після радянської декоративно-офіційної стагнації, а то й репресивної заборони, часто ущемляючи титульну націю. Крім того, у нашому публічному просторі не вироблене розуміння багатоскладової та багаторівневої природи ідентичності, її диференціації на політичну, національну/етнічну та культурну. Саме у такій ситуації бажано було б не лише провадити дискусії в суспільстві навколо поняття «толерантності». На думку фахівців, у сучасному українському контексті воно має «дещо принизливі конотації – хтось або щось мені не дуже приємні, але я їх терпітиму (що, зрештою, є необхідною стадією у стосунках з іншим)»³. Необхідно переходити до формування у населення усвідомлення взаємного визнання, що можливе лише через взаємне пізнання, а потім – до формування концепції мультикультуралізму⁴. Нагальну вимогу вироблення такого концепту для України кожного дня підтверджує барвистий калейдоскоп нашого життя.

Загальновідомо, що людям не вистачає толерантності, а простіше кажучи, заснованого на взаємоповазі доброзичливо-терпимого

ставлення один до одного. Саме через це виникає багато неприємностей. Нібито всі розуміють прості житейські правила: живи і давай жити іншим, май свій спосіб життя, віруй, виражай приватно і публічно свій світогляд, визнавай право інших на те саме, і все буде добре. Але чомусь не завжди і не в усіх так виходить. Очевидно, здатність терпимо ставитися до інших формується ще у дитинстві на дуже глибоких рівнях підсвідомості. Еріх Фром вважав: «спосіб життя, зумовлений особливостями економічної системи, перетворюється на головний чинник, який і визначає характер людини, адже нагальна потреба у самозараженні змушує її приймати ті умови, у яких їй доводиться жити ... передусім особистість формується в результаті певного способу життя, оскільки кожна окремо взята родина має у собі характерні ознаки свого суспільства або класу»⁵. У більшості відомих релігій світу в тій чи іншій формі існує моральна настанова: «не роби іншим того, чого не хотів би, щоб робили тобі»⁶. Це старе правило є імперативною основою всього сучасного законодавства, яке регулює як групові, так і міжособистісні правові відносини. З нього випливає зокрема і необхідність терпимого – толерантного ставлення до інших людей, до відмінностей у їхній культурі, релігії чи звичаях. За своєю суттю це загальнодемократична норма: «якщо ти не хочеш, щоб тобі заважали чи перешкождали у чомусь, – не перешкождай і не заважай іншим, не хочеш, щоб тобі заважали вільно висловлювати твою думку, – не перешкождай робити це іншим», «не хочеш бути гнаним за свою віру – толеруй віру іншого» тощо.

Дещо складніше втілювати цей принцип у життя, коли треба враховувати інтереси різних суспільних інститутів громадських організацій державних установ і вибудовувати стосунки між ними та між окремою особою. У таких обставинах окрема людина, окрема людська доля можуть стати жертвою якоїсь уявної чи реальної загальної доцільності, політичного розрахунку, групових чи державних інтересів. Таким чином, інший аспект толерантності – це постійна боротьба між суспільною чи державною доцільністю (суспільними чи державними інтересами), як їх розуміють державні чиновники, та інтересами особи. Не секрет, що державні чиновники часто прагнуть, прикриваючись державними інтересами, маніпулювати людьми, масовізувати стосунки між державою, суспільством та його окремими членами, тим самим ставлячи під контроль повсякденне життя

громадян. Як тільки така ситуація виникає, суспільство перетворюється на тоталітарне, в якому права особи не лише не толеруються, а просто губляться у нетрях державного апарату примусу.

Таким чином можна стверджувати, що сучасна концепція толерантності, затверджена ЮНЕСКО у 1995 р., є результатом довгого розвитку соціально-політичної думки і важкого засвоєння її суспільною свідомістю. Адже толерантність можлива тільки в суспільстві, де в результаті соціального і політичного розвитку вже не існує культивованого приниження особи, різноманітних форм несправедливості та примусової бідності. Роки, прожиті після Другої світової війни, засвідчили, що без толерантності, визнаної в суспільній свідомості як особлива цінність, неможливо побудувати сучасне цивілізоване суспільство. Бо там, де немає закоріненого розуміння концепту толерантності, завжди можна знайти достатньо приводів для «закручування гайок», обмеження певних свобод з метою «наведення ладу» та поліпшення «порядку».

Як свідчить «Сучасний словник іншомовних слів», – українське толерантність походить від латинського *tolerans (tolerantis)* – що означає терпимість, поблажливість до кого-, чого-небудь⁷. Натомість в англійській мові це слово має дещо ширший зміст: «толорантність це здатність людини чи її добра воля дозволити чи прийняти щось, що їй є неприємне або таке, з чим вона не хотіли б погодитися»⁸. Таким чином, вже у самому значенні слова толорантність закладено певну контраверсивність. У зв'язку з цим пропонуємо, залишивши толорантність, як загальний концепт, чи як певну рамкову конструкцію, поміркувати ширше про сучасні міжетнічні стосунки в Україні, адже ставлення до іммігрантів є частиною цих стосунків, і використовувати поняття полікультурності, чи, як дехто пропонує ширше, – мультикультуралізм. Як вважає українська дослідниця Антоніна Колодій, «поняття *мультикультуралізм* інколи відлякує українських дослідників своїм «іноземним» звучанням. Природнішими для української мови могли би бути «культурна різноманітність», «багатокультурність» або хоча б «полікультурність». Вони – безперечні синоніми один до одного, але «мультикультуралізм» ми ставимо дещо осторонь – як близьке, але дещо специфічне поняття. Як і всякий «-ізм» воно означає, поперше, ідеологічну доктрину та принцип політики, яка ґрунтується на цій доктрині; а по-друге, ним позначають історично конкретне

явище, що виникло в певний час і в певних країнах»⁹. Отже, прийняття цього терміна і цього ідеологічного концепту переводить саме поняття толерантності із однієї площини, де сильніші «нормальні» толерують слабших «ненормальних», у іншу площину, де всі згідно із загальними принципами демократії є рівними і безумовно «нормальними», якщо вони своїми вчинками не довели протилежне. Дослідниця пропонує власне визначення поняття, яке може розглядатися українським суспільством як пропозиція до ґрунтового осмислення і, у разі прийняття, то і як керівництво до дії. На її думку, «мультикультуралізм – принцип етнонаціональної, освітньої, культурної політики, яка визнає і підтримує право громадян зберігати, розвивати та захищати усіма законними методами свої (етно)культурні особливості, а державу зобов'язує підтримувати такі зусилля громадян»¹⁰.

Як принцип етнополітики мультикультуралізм вимагає створення рівних можливостей для усіх етнокультурних груп зберігати, відтворювати свою культуру й ідентичність, а також передбачає піклування держави про гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, гендеру тощо. Примітно, що доктрина мультикультуралізму виходить за межі гарантування індивідуальних прав кожній особі. В ній ідеться також про визнання колективних прав етнічних та інших груп на захист своєї культури, що узгоджується з принципами лібералізму, якщо вони не заперечують гарантованих ліберальною державою прав особи.

Мультикультуралізм діє також як моральний принцип, а в разі його визнання на державному рівні – і як норма політкоректних міжгрупових та міжособистісних стосунків. Його змістом у такому разі є взаємна повага представників різних етнонаціональних, мовно-культурних, гендерних, расових та інших груп, їх толерантне ставлення до ідентичності й культури одна одної, визнання ними етнокультурного розмаїття як норми сучасних суспільств.

Саме тут виникає цілком закономірне питання: а як досягти цього мультикультуралізму, як провадити полікультурне виховання як дітей, так і дорослих? Чи освіта повинна вивільняти і посилювати в кожному індивіді те, що робить його подібним до інших, і що передусім залежить від його інтелекту, функціонування та принципи якого претендують на універсальність? Чи, навпаки,

повинна залучати індивіда в особливі колективи і спільноти, що виступають носіями якоїсь своєрідної культури, або в групи, які заявляють про свою несхожість, захищаючи відповідно своє існування і право на висловлення своїх поглядів? Це питання нині для України надзвичайно актуальне. Адже останніми роками, всупереч надіям глобалістів¹¹ етнічний аспект (етнокультурна мовна приналежність) та прив'язаність до певної території чи регіону (бути у себе вдома, боротися проти проникнення на свою територію) з новою силою відроджуються в колективній свідомості¹². Сьогодні ми є свідками того, як в умовах інтернаціоналізації економіки відроджується регіональний націоналізм та відбувається гетизація поселень мігрантів (події останніх років у Парижі та у Франції загалом) промовисто ілюструють та підтверджують цю тезу.

Як бачимо, іммігранти стають і наслідком цього процесу (потоки іммігрантів – робочої сили, зумовлені законами ринку), і його жертвами (поява прибульців породжує страх і ксенофобію та викликає шовінізм серед місцевого населення). Пожвавлення у переміщенні людей, поширення ідей та нові інформаційні технології спричиняють подальше зростання проблем при формуванні самостійної, наділеної відповідальністю, особистості. У відповідь на кризу ідентичності, яка виникла через кризу освіти та комунікацій, відбувається відродження у підкресленні ідентичностей людських спільнот, таких, як етнос, нація, релігія, територія, тобто відбувається, по суті, наступ на основні права і свободи особи, на свободу переконань, її інтелект і її прагнення до універсальності. Вони розхитують взаємозв'язок між такими поняттями, як нація – влада – територія і ставлять щоразу більше питань перед освітньою і культурною політикою держави, адже невизначеність феноменів ідентичності загрожує кризою передусім суспільному організму.

Враховуючи різне соціокультурне походження наших співгромадян, Україні необхідно зосередити свою діяльність на протидії нетерпимості, виховувати таке ставлення у стосунках між окремими громадянами та їх спільнотами, яке базувалося б на засадах співробітництва, правах людини, демократичних цінностях та взаєморозумінні. Поліпшення контактів між окремими індивідами і групами потребує не лише прийняття формальних рішень на державному рівні, а й впровадження їх на рівні місцевому, на рівні громади.

На індивідуальні й колективні установки найбільше впливають соціально-економічні та правові чинники, а також чинники символічного плану (колективні міфи, уявлення, стереотипи сприйняття та поведінки). Освітні заклади разом із мас-медіа є важливим засобом з формування саме символічних уявлень, що відіграють неабияку роль у нашому сприйнятті іншого (індивідів, груп, їх поведінки, культури) та нашого ставлення до нього і здатності толерувати у першому наближенні, сприймати та адаптувати на наступних рівнях взаємовпливу та взаємопроникнення. Саме тому мультикультурна освіта, яка ставить стосунки між репрезентантами різних культур в центр свого функціонування, повинна передусім засновуватися на непримиренному ставленні до будь-яких проявів расизму і дискримінації, що передбачає передусім вивчення та закорінення у свідомості наших співгромадян прав людини, виховання у них громадянських чеснот, що становлять ідейну основу громадянського суспільства.

Саме тому, спираючись на розвиток розвинутих громадянських суспільств, варто порекомендувати органам влади використовувати в своїй етнокультурній політиці поміркований варіант моделі інтегруючого мультикультуралізму, пристосований до потреб та умов національного та державного будівництва в Україні.

Оскільки мультикультуралізм передбачає підтримку і збереження багатоманітності, він безперечно містить у собі потенційну загрозу розколу, роз'єднанню етнонаціональних спільнот, що, очевидно, може спричинити зростання ксенофобії та шовінізму. Щоб уникнути цих загроз, етнічну політику, засновану на принципі мультикультуралізму, потрібно врівноважити іншими заходами, спрямованими на досягнення національної консолідації, такими, як творення єдиного освітнього, інформаційного й культурного простору; запровадження патріотичного виховання і розвитку громадянського духу; досягнення консенсусу в мовній сфері; знаходження і поширення на все суспільство соціальних та політичних цінностей, які були б визнані важливими та спільними для всіх громадян¹³.

Без взаємодії освітніх установ, засобів масової комунікації, органів державної влади – центральних та місцевих, – громадських організацій та без постійної підтримки міжнародного співтовариства і міжнародних добродійних організацій українське суспільство не зможе стати справжнім і бажаним домом ні для своїх власних

громадян, ні для тих потенційних мігрантів, які мають бажання оселитися в Україні і хочуть, щоб вона стала батьківщиною для їхніх нащадків.

Література і примітки

1. Див. докладніше: *Андерсен Бенедикт*. Уявлені спільноти. – К., 2001.
2. Див. докладніше: Історія Європейської ментальності. Літопис. – Л.: 2004. – С. 449–501
3. *Висоцька Наталія*. Виклики розмаїття: яким бути багатокультурному сценарію для України. – К.: Стилос. – Агора № 4. – С. 6.
4. *Колодій Антоніна*. Американська доктрина мультикультуралізму й етнопонаціональний розвиток України. – К.: Стилос. – Агора № 6. – С. 7.
5. *Фромм Еріх*. Бегство от свободы. – М., Харвест. – 2005. – С. 34.
6. Наприклад: ХРИСТИЯНСТВО: Все, що ти хотів би, щоб люди робили тобі, – ти роби людям, бо це закон пророків. (Матвій, 7:12). ЮДАЇЗМ: Не роби своїм ближнім того, що для тебе огидне. Це цілий Закон. Все решта – тільки коментарі. (Талмуд, Шаббат 3:1а). БРАХМАНІЗМ: Це є сума обов'язку: не роби іншим того, що спричинило би тобі великий біль, якби тобі це зробили. (Магагабгарата, 5, 1517). БУДДИЗМ: Не завдавай іншим болю в такий спосіб, в який і тобі було би боляче. (Удана-Варга, 5,18). ІСЛАМ (Коран 42 Совет 22 (23)). Вот что возвещает Аллах Своим рабам, которые уверовали и творили благое. Скажи: «Я не прошу у вас за это награды, а только любви к ближним; кто совершит доброе, тому Мы прибавим к этому благое». Поистине, Аллах прощающ и благодарен!
7. Сучасний словник іншомовних слів. – К., 2006.
8. Oxford wordpower dictionary. OUP, 1993
9. *Колодій Антоніна*. Американська доктрина мультикультуралізму і етнопонаціональний розвиток України. – К., Стилос. – Агора № 6. – С. 12.
10. Там само.
11. Див. докладніше: *Фрідман Л.* Томас Лексус і оливкове дерево. – Львів, 2002.
12. Див. докладніше: *Брюейкер Роджерз*. Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі. – Львів, 2006.
13. Див. докладніше: *Колодій Антоніна*. Американська доктрина мультикультуралізму і етнопонаціональний розвиток України. – К., Стилос. – Агора № 6. – С. 5–12.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ

ЗАТВЕРДЖЕНА РЕЗОЛЮЦІЄЮ 5.61 ГЕНЕРАЛЬНИЙ
КОНФЕРЕНЦІЙ ЮНЕСКО
ВІД 16 ЛИСТОПАДА 1995 РОКУ

ПРЕАМБУЛА

Держави – члени Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, які зібралися в Парижі на двадцять восьмій сесії Генеральної конференції 25 жовтня – 16 листопада 1995 р.

пам'ятаючи про те, що Статут Організації Об'єднаних Націй говорить: «Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості врятувати прийдешні покоління від нещастя війни... знов утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості... і з цією метою виявляти толерантність і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди»,

нагадуючи, що в Преамбулі Статуту ЮНЕСКО, прийнятого 16 листопада 1945 р., наголошується, що «мир має базуватися на інтелектуальній і моральній солідарності людства»,

нагадуючи також, що в Загальній декларації прав людини проголошується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії» (стаття 18), «на свободу переконань і на вільне їх вираження» (стаття 19) і що освіта «повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами» (стаття 26),

беручи до уваги відповідні міжнародні акти, в тому числі:

- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права,
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права,
- Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації,

- Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього,
- Конвенцію про права дитини,
- Конвенцію 1951 р. про статус біженців і протокол 1967 р., що стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти в цій галузі,
- Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок,
- Конвенцію проти тортур, катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання,
- Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань,
- Декларацію про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин,
- Декларацію про заходи з ліквідації міжнародного тероризму,
- Віденську декларацію і Програму дій Всесвітньої конференції з прав людини,
- Декларацію і Програму дій, прийняті на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку, що відбулася в Копенгагені,
- Декларацію ЮНЕСКО про расу і расові забобони,
- Конвенцію і Рекомендацію ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти,

пам'ятаючи про цілі третього Десятиліття дій по боротьбі проти расизму і расової дискримінації, Десятиліття освіти в галузі прав людини Організації Об'єднаних Націй і Міжнародного десятиліття корінних народів світу,

враховуючи рекомендації регіональних конференцій, проведених відповідно до резолюції 27 С/5.14 Генеральної конференції ЮНЕСКО в рамках Року Організації Об'єднаних Націй, присвяченого толерантності, а також висновки і рекомендації інших конференцій і нарад, організованих державами-членами за програмою Року Організації Об'єднаних Націй, присвяченого толерантності

Декларація принципів толерантності

переживаючи почуття тривоги у зв'язку з почастишенням останнім часом актів нетерпимості, насильства, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації і дискримінації по відношенню до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, трудових-мігрантів, іммігрантів і соціально найменше захищених груп в суспільствах, а також актами насильства і залякування по відношенню до окремих осіб, що здійснюють своє право на свободу думок і вираження переконань, які становлять загрозу справі зміцнення миру і демократії на національному і міжнародному рівнях, і перешкодами, що постають, на шляху розвитку,

звертаючи особливу увагу на обов'язок держав-членів розвивати і заохочувати повагу до прав людини і основних свобод для всіх, без розрізнення за ознакою раси, статі, мови, національної приналежності, релігії чи стану здоров'я, і боротися з проявами нетерпимості,

приймають і урочисто проголошують
цю Декларацію принципів толерантності,

сповнені рішучості зробити все необхідне для утвердження ідеалів толерантності в наших суспільствах, оскільки толерантність є не тільки найважливішим принципом, але і необхідною умовою миру і соціально-економічного розвитку всіх народів,

ми заявляємо таке:

СТАТТЯ 1. ПОНЯТТЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1.1. Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, але і політична і правова потреба. Толерантність – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру.

1.2. Толерантність – це не поступка, поблажливість або потурання. Толерантність – це насамперед активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Ні за яких обставин толерантність не може служити виправданням посягань на ці основні цінності, толерантність повинні виявляти окремі люди, групи і держави.

1.3. Толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і утверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах у галузі прав людини.

1.4. Вияв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою різняться зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і цінностями і володіють правом жити в мирі і зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

СТАТТЯ 2. ДЕРЖАВНИЙ РІВЕНЬ

2.1. На державному рівні толерантність потребує справедливого і неупередженого законодавства, дотримання правопорядку і судово-процесуальних і адміністративних норм. Толерантність також вимагає надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без будь-якої дискримінації. Відчуження і маргіналізація можуть стати причиною стану пригніченості, ворожості і фанатизму.

2.2. Щоб зробити суспільство толерантнішим, державам слід ратифікувати існуючі міжнародні конвенції про права людини і, якщо це необхідно, розробити нове законодавство з метою забезпечення в суспільстві рівноправного підходу і рівності можливостей для всіх груп і окремих людей.

Декларація принципів толерантності

2.3. В інтересах міжнародної згоди істотно важливо, щоб окремі люди, общини і нації визнавали і поважали культурний плюралізм людського співтовариства. Мир неможливий без толерантності, а розвиток і демократія неможливі без миру.

2.4. Нетерпимість може набувати форми маргіналізації соціально найменш захищених груп, їх виключення з суспільного і політичного життя, а також насильства і дискримінації по відношенню до них. Як свідчить Декларація про расу і расові забобони, «всі люди і групи людей мають право відрізнитися одне від одного» (стаття 1.2).

СТАТТЯ 3. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ

3.1. Толерантність як ніколи раніше важлива в сучасному світі. Ми живемо в століття глобалізації економіки і все більшої мобільності, швидкого розвитку комунікації, інтеграції і взаємозалежності, в століття великомасштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації і перетворення соціальних структур. Кожен регіон багатолікий, і тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всім частинам світу. Від такої загрози не можна відгородитися національними кордонами, бо вона має глобальний характер.

3.2. Толерантність необхідна у відносинах як між окремими людьми, так і на рівні сім'ї й громади. У школах і університетах, в рамках неформальної освіти, вдома і на роботі необхідно зміцнювати дух толерантності й формувати відносини відкритості, уваги один до одного і солідарності. Засоби комунікації здатні відігравати конструктивну роль у справі сприяння вільному і відкритому діалогу і обговоренню, розповсюдження цінностей толерантності і роз'яснення небезпеки вияву байдужості стосовно груп, що набирають силу, та ідеологій, що проповідують нетерпимість.

3.3. У Декларації ЮНЕСКО про расу і расові забобони проголошується, що особливі заходи мають застосовуватися з метою забезпечення рівності в гідності і правах окремих осіб і груп людей скрізь, де це необхідно. У зв'язку з цим особливу увагу слід приділяти соціально найменш захищеним групам, що перебувають у несприятливих соціальних чи економічних умовах, з тим щоб надати їм правовий і соціальний захист, зокрема щодо житла, зайнятості

і охорони здоров'я, забезпечити повагу самобутності їх культури і цінностей і сприяти, особливо за допомогою освіти, їх соціальному і професійному зростанню та інтеграції.

3.4. В інтересах розв'язання цього глобального завдання необхідне проведення відповідних наукових досліджень і налагодження контактів з метою координації діяльності міжнародного співтовариства, включаючи аналіз в контексті соціальних наук корінних причин цього явища, ухвалення ефективних контрзаходів, а також здійснення наукових досліджень і моніторингу, що сприяють виробленню політичних рішень і нормативів діяльності держав-членів.

СТАТТЯ 4. ВИХОВАННЯ

4.1. Виховання є найбільш ефективним засобом попередження нетерпимості. Виховання у дусі толерантності починається з навчання людей того, у чому полягають їх загальні права і свободи, щоб забезпечити здійснення цих прав, і з заохочення прагнення до захисту прав інших.

4.2. Виховання у дусі толерантності слід розглядати як невідкладний імператив; у зв'язку з цим необхідно заохочувати методи систематичного і раціонального навчання толерантності, що розкривають культурні, соціальні, економічні, політичні і релігійні джерела нетерпимості, які лежать в основі насильства і відчуження. Політика і програми в галузі освіти повинні сприяти поліпшенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності й терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами, а також націями.

4.3. Виховання у дусі терпимості повинно бути направлене на протидію впливу, що викликає почуття страху і відчуження по відношенню до інших. Воно повинно сприяти формуванню у молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення і вироблення суджень, заснованих на моральних цінностях.

4.4. Ми заявляємо про свою готовність підтримувати і запроваджувати в життя програми наукових досліджень у галузі соціальних наук і виховання у дусі толерантності, прав людини і ненасильства. Це означає необхідність надання особливої уваги питанням підви-

Декларація принципів толерантності

щення рівня педагогічної підготовки, навчальних планів, змісту підручників і занять, удосконаленню інших навчальних матеріалів, включаючи нові освітні технології, з метою виховання чуйних і відповідальних громадян, відкритих до сприйняття інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність й індивідуальність, попереджати конфлікти чи розв'язувати їх ненасильницькими засобами.

СТАТТЯ 5. ГОТОВНІСТЬ ДО ДІЇ

Ми зобов'язуємося заохочувати толерантність і ненасильство, використовуючи для цього програми і установи в галузях освіти, науки, культури і комунікації.

СТАТТЯ 6. МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ, ПРИСВЯЧЕНИЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ

З метою мобілізувати громадськість, привернути увагу до небезпек, що криються в нетерпимості, і зміцнення прихильності і активізації дій на підтримку заохочення толерантності і виховання в її дусі ми урочисто проголошуємо 16 листопада Міжнародним днем, присвяченим толерантності, що відзначатиметься щороку.

SUMMARY

One of the most complex and sensitive questions a country can face is how to integrate various persons, ethnic groups, and nationalities into the fabric of its society. Social scientists studying these issues rarely have the opportunity to meet and share their findings, and it is even more infrequent that they have the chance to compare their ideas with practitioners who confront these issues every day in the fields of law enforcement, health care, education, and government. For this reason, the Kennan Kyiv Project is very pleased that the International Organization for Migration and the European Commission lent their support to a Kennan Institute initiative to hold seminars at Vasyl Karazin Kharkiv National University and Uzhgorod National University in an effort to begin a public discussion of this complex topic. Seminars on «Migration and Tolerance in Ukraine» attracted over 50 specialists, a sign of the growing interest in tolerance among Ukraine's academic and public policy communities.

Since the mid-1990s, Ukrainian scholars, in cooperation with the Kennan Institute, have conducted a comprehensive survey of African, Asian, and Middle Eastern immigrants living in Kyiv and published the results in Ukraine and in the United States. The book *Non-traditional Immigrants in Kyiv* introduced Ukrainian scholars to internationally recognized approaches to migration studies, as well as to new methods for understanding, describing, and interpreting migration and tolerance. After its translation into Ukrainian, Dr. Ruble's recent monograph *Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv* became the first book in Ukraine to examine migration in a broader international context. This monograph brings a new global and comparative approach to national migration studies and for the first time includes Kyiv among the world's great metropolises that are dealing with the arrival of new immigrants. The book is constructed around the themes of multiculturalism in a large city, and the mutual adaptation of people of different cultures, which is the essential problem of tolerance.

Summary

This collection, which includes materials from the two seminars as well as articles written by young researchers and experienced scholars, demonstrates the strong and growing interest in promoting tolerance, countering chauvinism and xenophobia, and developing multiculturalism in Ukraine. The differing and sometimes even opposing viewpoints of the authors show that such scholarly discussions should become a regular feature of public life and reach the wider public to foster a stronger civil society, tolerance, and positive relations between social groups.

Having taken into account the various social and cultural origins of their fellow citizens, the authors of this monograph see their goal as countering intolerance and on promoting relations between various peoples and communities based on the principles of cooperation, human rights, democratic values, and mutual understanding. Improving contacts between individuals and groups requires adequate decisions on the national level and the implementation of these decisions on the local community level. On the other hand, individual and collective attitudes are influenced not only by socioeconomic and legislative factors, but also by those of a symbolic nature, including collective myths, representations, and stereotypes of perception and behavior. Educational institutions and mass media are an important means of developing symbols that affect perceptions of and attitudes toward «the other» (whether it be individuals, groups, behaviors, or cultures), the ability to tolerate differences, and to eventually accept and adapt to them. Thus, a multicultural education should seek to foster ideas of human rights and civil society among Ukrainians by teaching peaceful intercultural relations and by consistently condemning any forms of racism and discrimination.

The authors agree that one of the main trends in future migration studies should be analysis focused on the migrant-on his or her actions, experiences, perceptions, feelings, and expectations. A migrant-centric approach will allow an analysis of the migrant as a real actor in society, endowed with special skills and prepared to take action as necessary to achieve his or her goals. So far, national migration policymakers and many bureaucrats have seen the migrant primarily as either a victim or an unwanted newcomer, an attitude that contradicts and prevents the effective implementation of human rights in Ukraine.

Summary

Focusing on the personality of the migrant may also open a new and thus far underappreciated direction for research. This approach foresees a subtle analysis of migration that focuses on how different actors perceive the image of the migrant and the phenomenon of migration, why these perceptions are so different among different actors, and what factors affect these dominant perceptions.

One such factor is tolerance, the notion of which has become widespread in Ukraine during the last decade. In the opinion of the authors of this book, however, it is often uttered as an empty cliché during breaks between political struggles, clashes between various groups of economic «raiders,» or during conflicts between migrants and local populations. The authors seek to clarify whether tolerance has any real value in a post-authoritarian society or whether it is merely a tribute to political fashion. They also seek to define the concept of tolerance. Without a clear understanding of the term itself, much less its perception and adoption, the «discourse of tolerance» in Ukraine will not have any reliable foundation, and thus appeals to tolerance will remain mere rhetoric or even a means of deluding the population.

Discussion participants also believe that migration management is an important part of the developing partnership between Ukraine and the countries of the European Union. Migration will continue to be a particularly important factor in Ukraine's goal of simplifying EU visa procedures for Ukrainian citizens, as well as in its goal of achieving membership in this organization. It is clear that Ukrainians are migrating both temporarily and permanently to the countries of Western Europe, and that migrants from third countries are using Ukraine as a transit point on the way to Europe. The authors analyze internal factors within the EU that influence the course and regulation of migratory flows to Europe, including internal factors encouraging immigration and those counteracting them. A good understanding of the objective factors determining the contemporary migration policies of European countries makes it easier to define priorities for Ukraine's regulation of migration.

The Kennan Kyiv Project staff would like to thank its colleagues and partners from Vasyl Karazin Kharkiv National University, Uzhgorod National University, the Kharkiv Regional Branch of the

Summary

Institute of Strategic Studies, the Institute of Continuing Education at Taras Shevchenko Kyiv National University, the Institute of Continuing Education at Uzhgorod National University, Kharkiv National University of Internal Affairs, and Illya Mechnykov Odesa National University for their assistance in organizing and conducting the seminars associated with this publication, as well as to all experts, who took part in the events and this publication. We hope that it will help Ukrainians to better understand themselves and other peoples of the world.

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ КЕННАНА МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ ПІДТРИМКИ НАУКОВЦІВ ІМЕНІ ВУДРО ВІЛСОНА В УКРАЇНІ

Центр імені Вудро Вілсона

Міжнародний центр підтримки науковців імені Вудро Вілсона був створений в 1968 році згідно із Законом про увічнення пам'яті Вудро Вілсона – 28-го Президента США (1913–1921), професора і провідного вченого-політолога. Центр є міжнародним міждисциплінарним науковим інститутом, який підтримує наукові дослідження в галузі гуманітарних і суспільних наук, сприяє розвитку діалогу та взаємодії між наукою і практикою. Він надає гранти та стипендії науковцям, викладачам, громадським діячам і журналістам, забезпечує необхідні умови для наукової роботи та підготовки публікацій.

Інститут Кеннана

Інститут Кеннана був заснований в грудні 1974 року як підрозділ Центру імені Вудро Вілсона і названий на честь Джорджа Кеннана старшого, визначного американського мандрівника, публіциста, дослідника Росії та Сибіру 19 століття. Мета діяльності Інституту – поглиблення знань американців про Росію та Україну, а також сприяння розвитку науки в цих країнах. Інститут Кеннана і його представництва в Києві та Москві активно і регулярно проводять наукові конференції, семінари, лекції та круглі столи, залучаючи до співпраці науковців і громадських діячів з Америки, Росії, України та інших держав колишнього Радянського Союзу. Висвітлення результатів досліджень і публічних заходів Інституту здійснюється за допомогою різноманітних публікацій.

Діяльність Інституту в Україні

Семінари і конференції, що їх організовує Інститут Кеннана в Україні, а також його публікації присвячені:

- національній безпеці, зовнішній та внутрішній політиці;

Про діяльність Інституту Кеннана...

- економічному розвитку та регіональному співробітництву;
- аналізу пострадянських перетворень в Україні і Росії;
- політичним трансформаціям і багатопартійній системі;
- соціальним і демографічним процесам, ідентичності;
- міграції, міжетнічним і міжконфесійним стосункам;
- науці та освіті, мовній ситуації та багатокультурності.

Інститут провадить в Україні дослідницькі проекти. Група українських і російських експертів здійснила порівняльний аналіз пострадянських перетворень в Україні і Росії, видавши спільну монографію. Інститут приділяє багато уваги вивченню проблем міжнародної міграції. У виданій 2003 року книзі «“Нетрадиційні” іммігранти у Києві» розглянуті умови прибуття, проживання, працевлаштування вихідців з країн Азії та Африки, їх інтеграції в українське суспільство.

Інститут співпрацює з різноманітними урядовими і неурядовими організаціями, науково-дослідними установами та зарубіжними партнерами, зокрема, координує діяльність своїх київського та московського підрозділів. Нині його діяльність передусім спрямована на дослідження таких тем:

- міграція – Україна на роздоріжжі міжнародних міграційних шляхів;
- урбанізація – місто як середовище;
- культура – минуле і майбутнє української культури;
- конкурентоспроможність – успішність в сучасному світі.

Спілка випускників

Випускниками програм Інституту Кеннана є провідні українські науковці: історики, освітяни, соціологи, політологи, економісти, які досліджують проблеми сучасного розвитку України. Спілка українських випускників Інституту Кеннана і її Дорадча рада були створені у 2001 році задля сприяння обміну інформацією і розвитку співробітництва українських, американських і російських вчених у галузі суспільних і гуманітарних наук. Їхня мета – об'єднати науковців для здійснення спільних заходів шляхом вільного обміну думками і сприяти науковим дослідженням соціального, економічного, політичного та духовного життя суспільства.

Агора

Візитівкою Інституту Кеннана в Україні є часопис «Агора» – суспільно-політичне видання, яке є осередком, де вчені й політики можуть відверто висловлювати свої думки, дискутувати, говорити правду суспільству, не приховуючи, а виявляючи його помилки та вади, чим сприяти його очищенню і прогресу. На сторінках часопису розглядаються питання розвитку України після Помаранчевої революції, досвід пострадянських перетворень, актуальні проблеми регіональної політики, етнокультурні та регіональні особливості України тощо. Крім того, він інформує про програми Інституту, вміщує огляди семінарів, матеріали конференцій, рецензії на публікації українських та американських учених.

Дослідницькі гранти

Програма академічних обмінів імені Фулбрайта в Інституті Кеннана

Гранти для проведення досліджень у галузі гуманітарних і суспільних наук на базі Інституту Кеннана протягом 6 місяців.

Термін подання документів – жовтень.

Інститут Кеннана і Програма імені Фулбрайта провадять спільну програму наукового стажування у США для вчених і дослідників у сфері гуманітарних і суспільних наук з України і Росії. Програма діє за підтримки Бюро у справах освіти і культури Державного департаменту Сполучених Штатів Америки.

Гранти надаються дослідникам і викладачам з академічних інститутів і вищих навчальних закладів, які мають не менш ніж дворічний досвід дослідницької роботи після одержання ступеня кандидата наук або його еквівалента. Перевага надається науковцям, дослідження яких спрямовані на вивчення найважливіших аспектів суспільної політики, мають міждисциплінарний характер, а також сприяють розвиткові науки. Окрім високої кваліфікації в обраній науковій царині та наукової відповідності запропонованого проекту, кандидати мають довести необхідність проведення дослідження в Вашингтоні, округ Колумбія, та продемонструвати належне володіння англійською мовою.

Про діяльність Інституту Кеннана...

Стипендіати проходять стажування в Інституті Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона, Вашингтон (округ Колумбія), протягом 6 місяців, здійснюючи незалежне дослідження відповідно до запропонованого проекту. Гранти передбачають надання щомісячної стипендії, забезпечення офісним приміщенням і комп'ютерним обладнанням та допомогу у проведенні досліджень. Стипендіати мають виступати публічно за тематикою здійснюваних досліджень і брати участь у наукових семінарах, конференціях та інших заходах, організованих Інститутом Кеннана і Центром ім. Вудро Вілсона.

Короткотермінові гранти

Гранти терміном до 1 місяця для проведення дослідження, здійснення яких вимагає використання бібліотечних, архівних та інших ресурсів, наявних у Вашингтоні.

Терміни подання заявок: 1 березня, 1 червня, 1 вересня та 1 грудня.

Інститут Кеннана пропонує короткотермінові гранти науковцям у сфері гуманітарних і суспільних наук, які провадять дослідження, присвячені країнам колишнього Радянського Союзу, для здійснення яких їм необхідні інформаційні ресурси, наявні у Вашингтоні (округ Колумбія). Кандидати з академічних кіл повинні мати науковий ступінь або бути на етапі передзахисту; інші кандидати повинні мати відповідну кваліфікацію.

За умовами гранту Інститут Кеннана надає стипендію у розмірі 100 доларів США на день. Витрати на подорож і проживання здійснюються за рахунок стипендії. Протягом терміну дії гранту стипендіати повинні перебувати у Вашингтоні.

Для участі у конкурсі необхідно подати короткий опис (700–800 слів) запланованого дослідницького проекту, curriculum vitae, два рекомендаційних листи на підтримку цього проекту, зазначити бажаний термін перебування в Інституті Кеннана і вказати своє громадянство.

Гранти для випускників програм Інституту Кеннана

Гранти для проведення досліджень на території країн колишнього Радянського Союзу.

Терміни подання заявок: 1 червня та 1 грудня.

Про діяльність Інституту Кеннана...

Інститут Кеннана пропонує випускникам своїх програм Центру імені Вудро Вілсона з Росії і України короткострокові «Центрально-Євразійські» гранти.

Ці гранти надаються випускникам з метою допомогти їм провадити наукові дослідження із використанням бібліотек, архівів, для одержання фахових консультацій тощо у країнах колишнього Радянського Союзу. Сума гранту може складати від 50 до 1000 доларів США і бути використана на подорожі та інші витрати, пов'язані з дослідженням.

Для участі у конкурсі потрібно подати короткий опис (700–800 слів) запланованого дослідницького проекту, його докладний кошторис, *curriculum vitae* та два рекомендаційних листа на підтримку цього проекту.

Після завершення дослідження потрібно надати письмовий звіт про його результати, а також фінансовий звіт, до якого докласти оригінали квитанцій, чеків і тощо, що засвідчують витрати, здійснені протягом виконання проекту.

Веб-сайт Інституту Кеннана в Україні: www.kennan.kiev.ua

Наукове видання

МІГРАЦІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ

Редактор *Я. Пилинський*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*
Фотограф Ю. Бусленко

Адреса редакції:
м. Київ, 01034, вул. Прорізна, 16/2, кв. 19,
Київський офіс Інституту Кеннана.
Тел./факс: 380-44-278-68-17, 585-08-90
Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 19.12.2007 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. 10,8 арк.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Конрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2